

AUST-AGDER
FYLKESKOMMUNE

Dokumentasjon og beskrivelse av de fredete kulturminnene ved Eikelands verk

Postadresse:
Postboks 788 Stoa
4809 Arendal

Besøksadresse:
Ragnvald Blakstads vei 1
4838 Arendal

Telefon: 37 01 73 00
Telefaks: 37 01 73 03
Bank: 3000.30.39001

Org.nr.: 943 039 046
E-post: postmottak@ austagderfk.no
www.austagderfk.no

Forord

Utgangspunktet for registreringen er bygningene og kulturminnerestene som fins på Eikelands verk i dag. Disse er blitt beskrevet og datert. Det er i tillegg blitt forsøkt å finne tilbake til bygningenes og kulturminnenes opprinnelige funksjon, og utseende over tid.

Siden tidsspennet er på over tohundre år, har ulike bygninger avløst hverandre, noen ganger på samme eller nærliggende tomter. Ambisjonen tidlige i prosjektet var å få identifisert alle bygningsrester ut fra tilgjengelige kilder som branntakster og skifter, kart og muntlig tradisjon. Det har imidlertid vist seg å være et for omfattende arbeid for selve fredningssaken, og må utsettes til et senere prosjekt.

Et lite kapittel om eiere og forvaltere står sist i heftet. Det gjør også kapitlet om hvor arbeiderne bodde før boligene i Gata ble etablert.

De bygningene som ble fredet i 1923, er angitt som Askeladden ID 86950-01 til 86940-07 og 86950-09 til 86950-12. Disse er i liten grad omtalt. Den nye forvalterboligen var på et tidspunkt gitt Askeladden ID 86950-08. Dette nummer er beholdt. De enkelte kulturminnene er identifisert på kartet med de to siste sifrene.

For videre nummerering har det blitt tatt et geografisk utgangspunkt i den nye forvalterboligen og de enkeltminnene som er rundt denne, deretter gått sørover langs vannet og så innover igjen mot Gata, deretter nordøstover. De siste numrene kom til sent i prosjektet, og nummerrekken er ikke blitt endret på nytt.

Ikke alle enkeltminnene er like lette å illustrere. Steininformasjoner inne i buskas er nesten umulig å få gode bilder av. Det er vanligvis ikke gjengitt bilder av de nye bygningene som ikke er med i fredningen. Bilder av enkeltminnene står foran teksten, der det er flere bilder står det også inne i teksten.

Fotografene Kristen Flaten og Nils Ole Sundet angis bare med initialer.

Fredningsdokumentasjonen er utarbeidet av Aust-Agder fylkeskommune ved Kirsten Hellerdal. Riksantikvaren har redigert i dokumentasjonen der det har vært nødvendig.

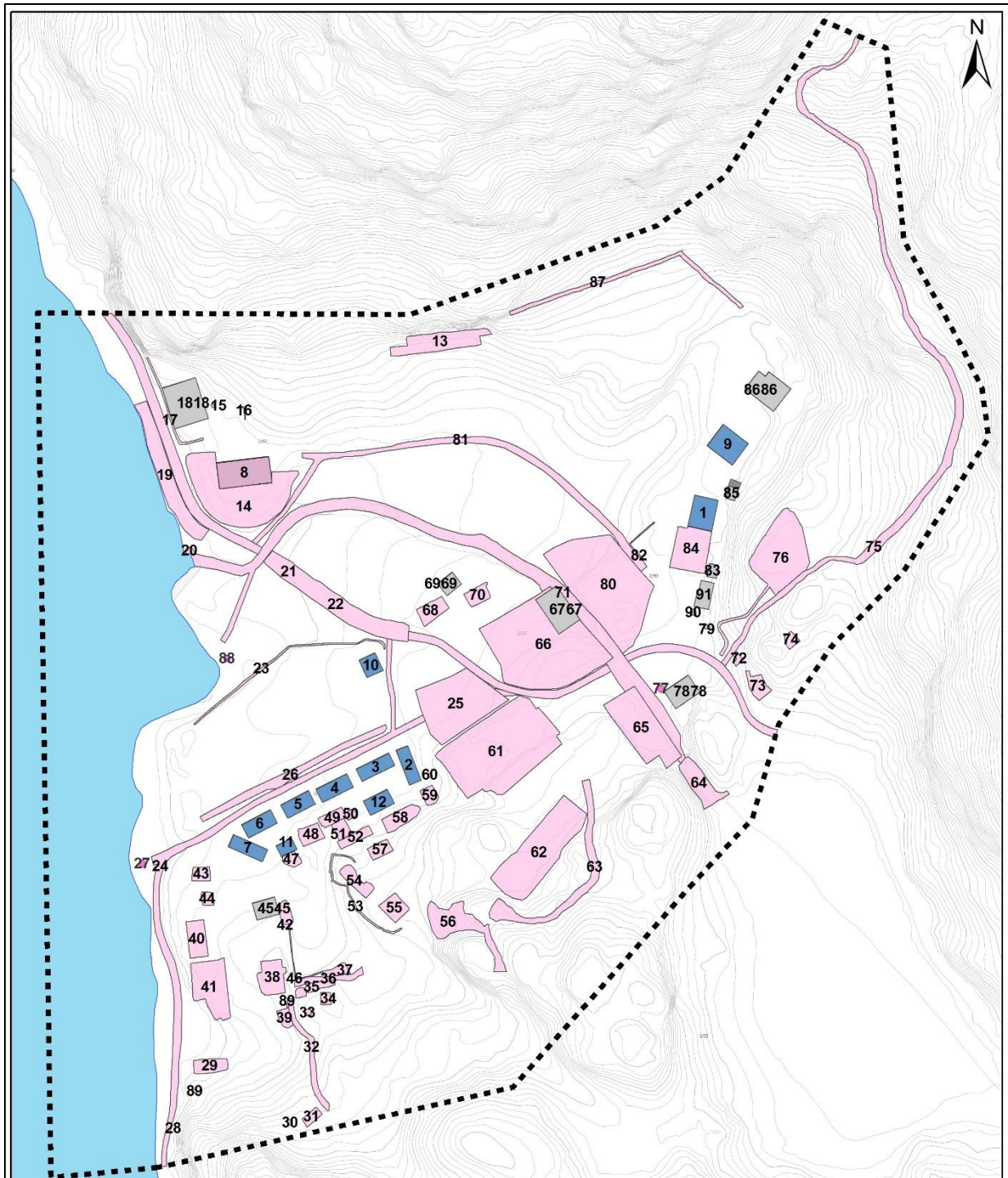
Innholdsfortegnelse

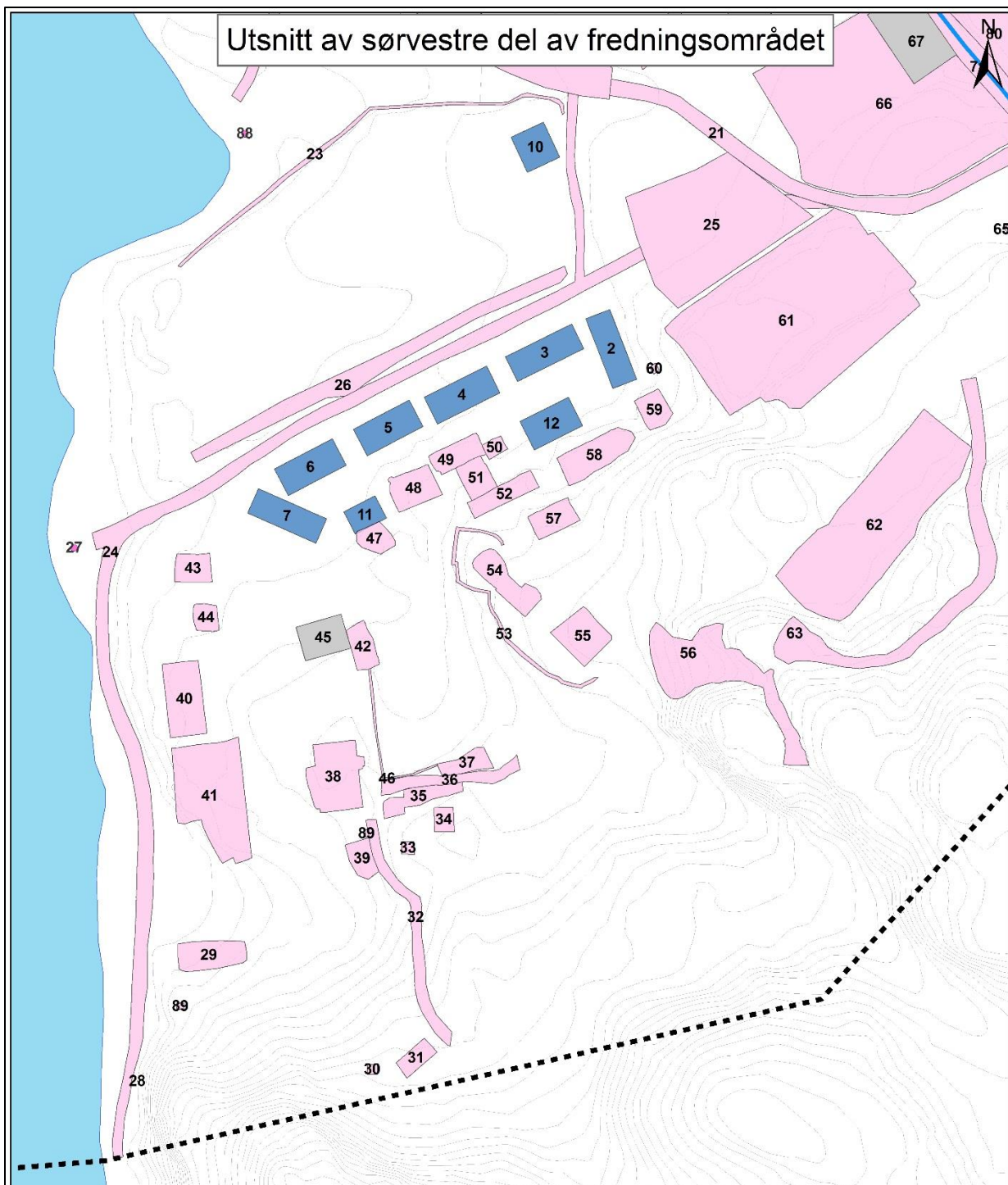
Forord _____	1
Enkeltminner innenfor _____	6
lokalitet AID 86950 _____	6
AID 86950-08. Den nye forvalterboligen____	6
AID 86950-14. Hagen ved den nye forvalterboligen _____	8
AID 86950-15. Brønn ved den nye forvalterboligen _____	8
AID 86950-16. Murer etter bryggerhuset til den nye forvalterboligen _____	8
AID 86950-17. Murer etter uthuset til den nye forvalterboligen _____	9
AID 86950-18. Nyere uthus til den nye forvalterboligen _____	10
AID 86950-19. Trerekka ved fv. 78 _____	10
AID 86950-20. Rester etter Gårdsbrygga _	11
AID 86950-21. Vei fra Fossen gjennom Verket _____	11
AID 86950-22. Alléen _____	12
AID 86950-23. Forstøtningsmur for "Kjøkkenhaver" ved Sletta. _____	12
AID 86950-24. Vei fra Verket til Sønedeled	13
AID 86950-25. Malmplanen _____	14
AID 86950-26. Trerekka ved Gata _____	14
AID 86950-27. Rester etter Verkensbrygga	15
AID 86950-28. Kors innhagd i fjellsida ____	15
AID 86950-29. Tuft _____	15
AID 86950-30. Tuft etter bolighus m. kjeller _____	16
AID 86950-31. Tuft etter uthus _____	16
AID 86950-32. Vei mot Langløkka _____	16
AID 86950-33. Tuft _____	17
AID 86950-34. Tuft etter uthus _____	17
AID 86950-35. Tufter _____	17

AID 86950-36. Vei i retning Kjenna/mølla	18
AID 86950-37. Murer etter et stallanlegg_	18
AID 86950-38. Murer etter verkets skole _	19
AID 86950-39. Tuft etter skolens uthus ____	20
AID 86950-40. Murer etter Rødgård _____	20
AID 86950-41. Forstøtningmurer/ hagemur ved Rødgård _____	21
AID 86950-42. Murer til uthus Rødgård ____	21
AID 86950-43. Tuft etter Mari Øddens hus	22
AID 86950-44. Tuft til Mari Øddens uthus	23
AID 86950-45. Uthus _____	23
AID 86950-46. Forstøtningsmur ved skolen	23
AID 86950-47. Murer bak uthus i Gata ____	23
AID 86950-48. Murer etter et to-etasjes bolighus _____	24
AID 86950-49. Murer etter bryggerhus ____	24
AID 86950-50. Murer etter bryggerhus ____	25
AID 86950-51. Murer etter uthus _____	25
AID 86950-52. Murer etter uthus _____	25
AID 86950-53. Forstøtningsmur _____	25
AID 86950-54. Tufter _____	26
AID 86950-55. Tuft etter bolighus _____	27
AID 86950-56. Forstøtningsmurer til småhager _____	27
AID 86950-57. Murer etter uthus _____	28
AID 86950-58. Murer etter uthus _____	28
AID 86950-59. Murer etter stall _____	28
AID 86950-60. Brønn øverst i Gata _____	28
AID 86950-61. Murer etter masovnens kullhus - det nedre _____	29
AID 86950-62. Murer etter stangjernhammerens kullhus - det øvre ____	30
AID 86950-63. Vei til øvre kullhus _____	31
AID 86950-64. Spor etter hammerdammen	32
AID 86950-65. Murer etter stangjernhammeren _____	32

AID 86950-66. Murer etter masovnanlegget/sliperibygningen _____	33
AID 86950-67. Kraftverksbygningen _____	34
AID 86950-68. Murer etter klokkebua _____	35
AID 86950-69. Garasjebygg på Sletta _____	36
AID 86950-70. Murer etter sandbua _____	37
AID 86950-71. Elveforbygninger _____	37
AID 86950-72 Sprøytehuset _____	38
AID 86950-73 Murrester/flate etter bolighus _____	39
AID 86950-74. Tuft etter bolighus i kløften _____	39
AID 86950-75. Stålkjennkleiva _____	40
AID 86950-76. Kilebanen _____	41
AID 86950-77. Tuft etter kleinsmie og spikerhammer _____	41
AID 86950-78. Ny traktorgarasje for Kristen Strat _____	42
AID 86950-79. Brønn ved den gl. forvalterboligen _____	42
AID 86950-80. Murer etter filefabrikken/tørkehuset m. kaloriferen _____	42
AID 86950-81. Gangvei mellom den gamle og den nye forvalterboligen _____	43
AID 86950-82. Murer etter filepakkbua/snekkerverkstedet _____	43
AID 86950-83. Vedskjul for den gamle forvalterboligen _____	44
AID 86950-84. Hagemuren med steinplatene ved den gamle forvalterboligen _____	44
AID 86950-85. Eldhus/vedskjul, Kroken _____	45
AID 86950-86. Ny driftsbygning, Kroken _____	45
AID 86950-87. Steingjerdet _____	46
AID 86950-88. Gammelstrand _____	47
AID 86950-89. Fundament for telefonstolpe _____	47
AID 86950-90. Murhjørne _____	47
AID 86950-91 Ny garasje _____	49

Eiere ved jernverket og sliperiet _____	50
Hva vet en om de eldste arbeiderboligene på Verket - før Gata ble anlagt? _____	52
Kilder: _____	55

Enkeltminner innenfor lokalitet AID 86950

Beskrivelsen omfatter samtlige kulturminner innenfor fredningsområdet. Det er tatt med flere registreringer enn det som omfattes av fredningsvedtaket for oversiktens skyld. Alle er derfor gitt et identitetsnummer og en kort beskrivelse (Askeladden ID) for å unngå misforståelse ved å kunne henvise til en unik id.

Hovedbygningen fotografert i mellomkrigstida. Foto: Isak Strat. Gjerstad Historielag

AID 86950-08. Den nye forvalterboligen

Den nye forvalterboligen ble oppført i slutten av 1830-åra av C.H. Carstensen ved sin svoger forvalter Sven Wennerberg. Wennerberg planla og tegnet både den nye hovedbygningen på Sønedeledgården som ble C.H. Carstensens sommersted og var oppført få år før bygningen på Eikelands verk. (S.H. Finne-Grønn 1901) Forvalterboligen skal etter tradisjonen være ferdigstilt av neste forvalter, Hans Dedekam, etter Wennerbergs død i 1841. Ingen jernverkseier har bodd på Eikelands verk, men bygningen avløste etter oppførelsen den gamle forvalterboligen og ble forvalterbolig for resten av jernverkstiden og seinere for sliperiet. Navnet «Aallgård» stammer fra den perioden jernverket ble eid av Nes verk, og da Jacob Aall i 1860-70-åra var forvalter/driftsbestyrer. Da Kristen Strat overtok den utskilte jordbrukseiendommen i 1936 kalte han den for «Kollstad», siden den lå under Kollen, det høye fjellet bak huset. Neri Haugen kjøpte

boligeiendommen på 1960-tallet. Nini og Hroar Dege overtok i 1972.

Bolighuset er oppført i bindingsverk innfylt med stående tømmer og slaggstein. Bygningen har ifølge branntakst 1902 en lengde på 21,98 m., og en bredde på 10,98 m. Utvendig hadde huset opprinnelig avpusset/rappet overflate, men etter kort tid ble det forsynt med liggende panel. Bygningen er oppført i senempirestil med valmtak med glasserte tegl, tympanonfelter over vinduer og dører i 1. etasje.

Branntaksten i 1847 viser hageutgangsdører med glassruter på størrelse med vinduene i 1. etasje (målene angitt). Hovedinngang med to-fløyet fyltingsdør med overlysvindu og en-rams sidevinduer i hallen. Vinduer i 1. etasje var av typen krysspøst med delt nedre rute, i 2. etasje lavere vinduer med to store ruter pr. ramme. Bygningen har fortsatt de opprinnelige vinduene. Full kjeller, opprinnelig med adskilt midtvegg og fortsatt med innganger fra hver gav. I 1970-åra ble det lagd innvendig gjennomgang. Opprinnelig nedgang fra kjøkken, nå nedgang fra hallen.

I sliperiperioden ble det bygd et tilbygg på vestre gav til et brannsikkert hvelv, med skrånende takflater inn mot veggen. Allerede i 1901 ble det innlagt elektrisk lys i alle rom.

Hovedbygningen sett fra tunsida. Foto: KF 2015

Bygningen har hatt ulike eksteriørmessige utforminger av hageutgangspartiet. I en periode fra 1860-åra til 1890-åra var det en innelukket veranda med balkong over. Fra litt før 1900 fram til mellomkrigstid var det en åpen veranda med bal-

kong over. Verandaen og mye av fasaden var dekt av rådhusvillvin. Verandaen ble fjernet, antakelig etter siste krig. Senere har det kun vært hageutgangsdører uten overbygg, men med litt ulike plattinger foran.

Se også eget fredningsdokumentasjon for bygningen.

Mistbenken. Foto: KF 2015

AID 86950-13. Murer til mistbenkene

I nordre kant av fredningsområdet ligger mistbenkene inntil den bratte fjellveggen. Nå består anlegget av to lange murer, bygd dels av mer eller mindre tilhogd naturstein, dels av slaggstein. Tidlig på 1900-tallet var det fem parallelle murer, men de nederste er blitt fjernet. Disse var en del av et byggverk, anlagt mot sør for å oppmagasinere varme. Fylt med hestegjødsel kunne en i bedene framdrive småplanter, kanskje vekster som krevde mer enn en vanlig norsk sommer.

Mistbenkene. Foto: KF 2015

Vi vet ikke når dette anlegget er bygd eller hvem som har brukt det. Oppbygging av murer av denne typen kjenner en fra inn- og utland på storgårder fra 16-1700-tallet. Da glass etter hvert ble industrielt framstilt og dermed rimeligere, fikk man drivhus som dekte behovet på en enda bedre måte. Det er sannsynligvis en av de mest ambisiøse forvalterne (eller deres koner?) som har igangsatt et slikt arbeid, men vi vet ikke om det er på 1700- eller 1800-tallet dette skjedde. Det er murt inn en stein med innhogde initialere til Ellefsen-sønnene, som eide verket midt på 1700-tallet, men det kan se ut som om steinen er avhogd og dermed gjenbrukt her, slik at det ikke er sikkert at den gir indikasjon om tidspunktet da murene ble oppsatt. Kanskje har det vært perioder hvor anlegget har stått ubenyttet for deretter å bli gjenopptatt og videre påbygd av driftige folk. Det først fotografiet er fra 1907, da er det i full dyrkning med til sammen fire terrasser og fem lange murer. Se delrapport Hager og alléer.

Arealet er i 2017 overgrodd med bringebær og skvallerkål.

Enkelte eldre bilder viser i tillegg en drivhusliknende murkonstruksjon i den bratte lia nord for hovedbygningen. Denne består av en firkant med mannshøye, doble steinmurer med en åpning midt i. Denne må ha vært belagt med glass. Murene følger bakkehelningen, med inngang i søndre kant. Ingen kjenner til når disse er oppført. I 1950-åra sto murene fortsatt, det var glassbiter i bunnen.

(KF pers. medd.) Når murene ble fjerna, vet man ikke. Det var også i en periode på 1900-tallet et hønehus her øverst mot Kollen. Ingen av disse innretningene er det spor etter nå.

Se rapport vedlagt forslag til fredning for mer informasjon.

Hageanlegget ved den nye forvalterboligen. Foto: Eirik Knudsen, Riksantikvaren 2006

AID 86950-14. Hagen ved den nye forvalterboligen

Det ble tidlig anlagt prydhage på forsida av bolig- huset. Hagen ligger på sør- og vestsiden, i skrå- ningen mellom huset og veien. I en bue fra opp- kjørselen til gårdsplassen og til hageporten er det en mur av hogd naturstein. I 1847 er det brannfor- sikra et stakittverk som danner en bue foran hu- set. I sin tid må gjerdet på vestsiden ha stått på muren, men en vet ikke om muren kom til fra begynnelsen av. Veien til Fossen og videre til (oppr.) Vestlandske Hovedvei går langs elvebred- da. Fotografier fra rundt 1900 viser en type gjerde med stolper og liggende bord.

Vi kjenner ingen beskrivelse av hagen fra den tid- ligste tida. Fra slutten av 1800-tallet ser en på fotografier at singelganger fører ned til en støpejerns hageport ved veien og videre ned til Gårdsbrygga like nedenfor. Om hagen, se delrap- port Hager og alleer.

Se rapport vedlagt forslag til fredning for mer informasjon.

AID 86950-15. Brønn ved den nye for- valterboligen

Mellom uthuset og det tidligere bryggerhuset lig- ger det en steinmurt brønn. Øverst ser man sirkel- formede hogde stein. Brønnen skal ha blitt brukt til alle typer formål. I de seinere tiår har det vært lite vann i brønnen, og den er nå sikret ved en stor lem/slipestein. Hovedvannkilden fra sliperiperio- den og framover har vært vanninntak direkte fra sliperiet/kraftstasjonen.

Mellom bryggerhuset og det store uthuset var det i tillegg en bygning som var et kombinert vedskjul og grisehus. Den ses på foto KOM 1993 s 283 (un- der) og kart 1884. Det er ikke påvist rester etter denne nå.

Bryggerhuset var dels i mur, dels i bindingsverk. Her sett fra bakken øst for bryggerhuset, med vedbu og det store uthuset bak. Foto: Riksantikvaren ca. 1920.

AID 86950-16. Murer etter bryggerhuset til den nye forvalterboligen

Samtidig med oppførelsen av den nye forvalter- bygningen ble det bygd et stort bryggerhus i tunet. Dette lå rett ut for hovedinngangen til bolighuset, i skråbakken opp mot fjellet. I følge branntaksten 1847 var bryggerhuset oppført i bindingsverk med dobbel slaggsteinsmur. I bryggerhuset var det to bakerovner, en stor og en liten, samt innmurt bryggegyrte. På østsida var det avdelt til ei salte- bu og bak denne trapp opp til ei melbu. Byg- ningens mål er 14,4 m. lang og 7 m. bred. Inntil

bygningen ble det på vestsidenbygd ei vedbu. Senere ble det også innredet rom på loftet. Bryggerhuset var i bruk i husmorskolens tid, som varte fram til 1927. På tunet var det ei høy steintrapp opp til inngangsdøren. I 2. etasje, vestre gavl, var det værelser med panelte vegger, innredet til undervisningsrom. Bryggerhuset ble revet i 1960-åra.

Det eneste som nå står igjen av bryggerhuset, er rester av muren i det nordøstre hjørnet. Dette ser man bak blomsterbedet med slaggsteinsmur. Foto: KF 2015

Fra bryggerhuset går det ei steinsatt renne ned mot bakkefallet mot veien.

Nå er det bare det nordøstre hjørnet av bygningen som står igjen. Det består dels av slaggstein, dels naturstein, 4-5 i høyden, som avtrappes til 0 i begge retninger, mot sør ca. 7 m., mot vest 2 m. Hjørnet ligger inn mot bakken og er et fastpunkt for hvor det store bryggerhuset sto. Rundt murestene er det nå hageanlegg med staudebed. Slaggsteinene som danner en mindre oppbygd hagemur her, ble i 1970-åra tatt fra den øvre stangjernhammerens kullhus ved Kjenna.

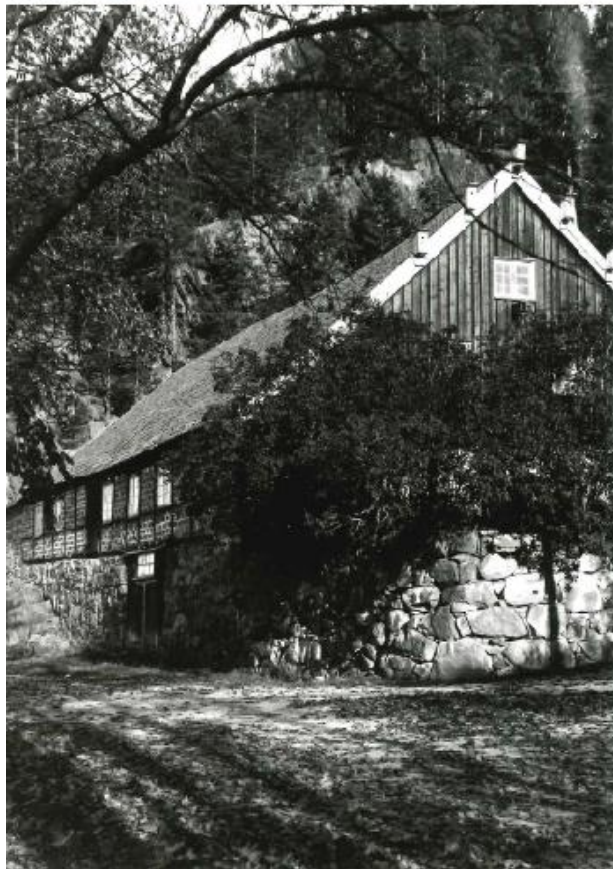
Flyfoto av den nye forvalterboligen 1958. Fjellanger Widerøe.

AID 86950-17. Murer etter uthuset til den nye forvalterboligen

Samtidig med oppføringen av forvalterboligen i slutten av 1830-åra ble det satt opp et stort uthus. Dette var en bygning med alle funksjoner under ett tak: Fjøs, stall, sauefjøs, hus for høns, ender og gjess, dessuten høyløe, stallkammer, salrom, vedbu og doer (lokumer). I røstet var rullebu og under gjødselkjeller med landkum. Dette var en "enhetslåve" bygd før dette begrepet ble lansert på slutten av 1800-tallet. Bygningen var utformingsmessig helt ulik tradisjonelle uthus i distriktet. Den sto vinkelrett på hovedhuset, i hellende terreng helt inn under det bratte fjellet, 10-15 m nordvest for hovedbygningen. Underetasjen var i hogd, lokal naturstein, mot veien var den 2,5 m høy. Fjøsetasjen mot veien var i synlig bindingsverk, utfyllt med slaggstein, men panelt mot tunet. Låvebru i nordøstre kant, etter 1900 ble det bygget tak over denne delen. Bygningens lengde 23,86 meter, bredde 12,72 i søndre og 6,28 i nordre gavl iht. branntakst 1902. På det tidspunktet var det også innlagt el. lys i fjøs og stall.

Bygningen var i aktiv bruk til like etter siste krig, fram til eiendommen ble delt. Landbrukseiendommen ble fortsatt kalt Kollstad, men tunet med nytt uthus ble lagt til Kroken. Det som fram til da hadde vært hovedbygning, ble med et visst areal rundt til en boligeiendom. Nytt uthus ble bygd i Kroken og dette gamle uthuset på Gården var ikke

til nytte og forfalt. På flyfoto fra 1958 er det under riving. De kraftige natursteinsmurene for gjødselkjeller ble imidlertid beholdt og er fortsatt stabile. Gjødselkjelleren er i dag garasje med store utadslående, sidehengslede porter.

Det store uthuset med fjøsdel i bindingsverk utfyllt med slaggstein. I murene etter uthuset er det nå garasje i tidligere møkkjeller. Øvre foto: KF 2015. Nedre foto: Riksantikvaren, ant. omkring 1920.

I 1960-1970-åra fikk nåværende uthus sin form. Dette står på de gamle murene, men er betydelig lavere enn det opprinnelige. Foto: KF 2016

AID 86950-18. Nyere uthus til den nye forvalterboligen

I 1960-åra reiste Neri Haugen et lavere uthus på de gamle uthusmurene. I den perioden som Haugen fortsatt brukte uthuset som verksted, bygde Dege i 1970 på dette i bredden for å få vedskjul for sitt behov. På sørsiden står det en liten bygning, ei fløyterbu («kvilestaue») fra Storøya, som er satt vinkelrett på uthuset. Dette skal tidligere ha stått i bakkant av uthuset.

Trerekka langs vannet er det første som møter den som kommer til Verket. Utsnitt av fotografi av Isak Strat fra mellomkrigstida. Gjerstad Historielag

AID 86950-19. Trerekka ved fv. 78

Mellom veien og vannet er det ei rekke av trær som har vært parkmessig behandlet lenge. Dette er dels alm, dels ask med innslag av lønn og or. På et fotografi fra 1890-åra synes noen av trærne relativt små, støtta opp med påler. Nå er disse

store og har vært beskåret av fagfolk for å danne ei sammenhengende rekke på utsiden av veien og som en forlengelse av alléen sør for elva. Selv om disse er kommet til seinere enn alléen, er de med på å danne det parkmessige preget på Verket. Også på begge sider av den nye forvalterboligen er det lindetrær som inngår i denne sammenhengen.

Gårdsbrygga ved den nye forvalterboligen ble anlagt for transport av folk og varer. Foto: KF 2016

AID 86950-20. Rester etter Gårdsbrygga

Gårdsbrygga ligger nedenfor den nye forvalterboligen, som periodevis har blitt kalt Gården (eller "Aallgård"). Det er ikke kjent hvordan bryggeanlegget var her i jernverksperioden. Det går en liten skråvei fra fylkesveien (eg. fra hageporten) ned til denne brygga. Her ble det i 1890-årene anlagt ei trebrygge for den lille dampbåten "Ginheimer" som i sliperiperioden fraktet eier og besøkende over Vadstøvannet. (Båtens dampmaskin skal være på Norsk Teknisk Museum.) Fotografi av sliperiets styre (Vevstad 2008 s 47), kanskje fra rundt 1900, viser ei nybygd trebrygge med flere trinn i bryggas lengde/bredde. Ei gruslagt flate vises ovenfor brygga (skråveien er utenfor bildekanten).

I en periode var dette den foretrukne badeplassen for ungdommene i nedrebygda. Her sto det et stupebrett som det fortsatt ses murer etter. Kanskje var det P.A. Hansen som satte dette opp. Brygga var en type flytebrygge, av stokker med platting av bord.

Steinsettinger på siden av denne brygga har sunket delvis ned i vannet, men kan fortsatt sees. Neri Haugen hadde i sin tid støpt en betongplattning foran hageutgangen i husets front. Hroar Dege fjerna denne og fikk transportert den ned til Gårdsbrygga hvor den nå ligger på nordre side. Det ligger dessuten tre lange steintrinn med støttemur på sidene. Det er en hellegang ned mot denne. Norsk Maritimt Museum, Oslo foretok 4.5.2016 en undervannsregistrering uten å finne andre strukturer av brygga under vann.

Da Fossbrua ble bygd omkring 1860, ble det bygd vei forbi det bratte fjellet fram til Verket. Foto: KF

AID 86950-21. Vei fra Fossen gjennom Verket

All trafikk fra Øvre Gjerstad til Verket gikk nedover Gjerstadvannet. Kulllast ble fraktet fra det store magasinet på Grantangen nedenfor Prestegården på islagte vann, over land på Eidet ved Hjellen for å unngå Brokelandsfossen, videre over Midtvann til stranda ved Fossen. Hestesleder med kullkorver ble ført på en anlagt vei forbi Fossen, deretter ut på isen igjen før de gikk på land igjen ved Verkensbrygga. Tømmerlast ble om våren ført forbi Fossen ved gunstig vannføring.

Vestlandske Hovedvei kryssa Gjerstadvassdraget lengre opp, først med ferje Holte-Brokeland, før det omkring 1863 ble bygd bru ved Sunde. For å få til en tidsmessig forbindelse fra Eiklands verk til hovedveien, måtte det bygges bru over Fossen.

Denne ble bygd ca. 1860. Som en del av dette veianlegget ble det bygd vei langs det bratte Kongsesfjell, som ikke var til å forsere tidligere, der hvor dagens fylkesvei 78 fortsatt går. I 1860-1870-årene ble mange veitraseer omlagt for å tilpasses hjultrafikk både med person- og godsbe- fordring. Da brua over Fossen ble bygd, hadde den nye forvalterboligen stått der i flere tiår. Bredere vei mot selve Verket ble anlagt mellom hagen og Gårdsbrygga. Hagen ble muligens da arrondert mot den nye veien med mur. Det kom ny bru over Fos- sen i 1920.

Veien ender på parkeringsplassen ved Malmplas- sen. Like ved den nye forvalterboligen krysser den Svartelva med bru. Opprinnelige brukar av hogd stein er påstøpt forsterkninger i betong, og den opprinnelige trebrua ble i 1950-1960-åra erstattet med betongplate og kantstein. På hver side av brua er det ved avslutning av kantsteinsrekka satt halve slipestein fra tresliperiet. Disse sto tidligere som avslutning av hageutgangen ved den nye for- valterboligen. Veien har dekke av grus. Siste del fram til parkeringsplassen går gjennom alléen (AID 86950-22).

Se rapport vedlagt forslag til fredning for mer informasjon.

Alléen fra den nye forvalterboligen til jernverksområ- det er sannsynligvis anlagt samtidig som hovedbyg- ningen ble oppført. Foto: KF 2015

AID 86950-22. Alléen

Det er trerekker på begge sider av veien (AID 86950-21), som var sentral i verksområdet og sei- nere som ferdselsvei videre mot hovedveien.

Alléen er ca. 50 m. lang, består av 20 trær - alm, ask, lønn, lind. En vet ikke nøyaktig når alléen er anlagt, men årringstelling fra et nedfalt tre i 1979, førte tilbake til 1820-åra. Om treet ble plantet da eller flyttet dit noen år gammelt da den store opprustningen av Verket fant sted i 1830-årene, er vanskelig å si. Flere gamle trær har falt, og enkel- te er nå skrøpelige. En har ved dyktig beskjæring fått forlenga livet til flere av de gamle, store trærne. Det har vært svært ønskelig fra beboerne på Verket å holde alléen i hevd, og det har i løpet av de siste 20 årene blitt plantet inn nye trær. Jf. delrapport Hager og alléer.

Den lange forstøtningsmuren ved Sletta er delvis bygd opp av fôringsstein som stadig ble skiftet ut fra masovnen ettersom de ble utbrent. Disse er nærmest trekantet i fasong og svakt buet, og muren ble derfor ikke alltid stabil. Foto: KF 2015

AID 86950-23. Forstøtningsmur for "Kjøkkenhaver" ved Sletta.

Fra bolighuset Sletta ned mot Vadstøvannet i om- trentlig øst-vest-retning går en ca. 94 meter lang mur som forstøtning for et areal som på kartet fra 1884 benevnes "Kjøkkenhaver". Muren har litt vekslende høyde, middelhøyde omtrentlig 150 cm. Muren gjør en bue etter terrenget. Den innerste delen av muren er bygd av små sandstein, gjen-

brukt fra foring av masovnen. Sett fra et murer-synspunkt er disse uegnet til å mure stabile forstøtningsmurer med. Deler av denne og andre forstøtningsmurer på Eikelands verk har som følge av dette hatt utraste partier. Ved gjenoppsetting av et utrast parti midt på muren ble det i 1980-åren hentet stein utenfra, slik at muren ble stabil og beholdt formen, om enn ikke med opprinnelige stein. Den ytterste delen har alltid vært i naturstein.

Det arealet som denne muren holder oppe, skal etter muntlig tradisjon for lenger tid tilbake vært nytta som kullbotn for brenning av miler på verkets egen grunn. Det er mye slaggstein i dette området. På kartet fra 1884 er det imidlertid skrevet "Kjøkkenhaver". Man antar at det er kjøkkenhage-areal som nyttes av arbeiderne i Gata. På et par fotografier fra rundt 1900, hvor det er mulig å skjelne planter og strukturer, ser det ut som om det er poteter som dyrkes, i alle fall ensartede vekster, ikke vekslende grønnsaker i bed. En langsgående vei fra midten av huset på Sletta fører mot vannet. På andre fotografier ser en også tverrgående vei. Periodevis kan andre vekster ha vært dyrket. Nå er det dels dyrking av gress, dels av andre fórvekster, som slås og legges i rundballer.

Arealet som ligger nord for muren, ligger lavere og nærmere vannet, som går i en bukt inn mot elvosen. Dette kalles Gammelstrand, der kanalen munner ut. På de eldste fotografiene beiter kyr der. Arealet slås nå delvis med gressklipper. Spiereaen er særlig rikelig ved vannet og forsøkes holdt nede.

Allfarveien fra Verket ned til Sønedeled og fjorden ble mye brukt. Slik den ligger i vannkanten er den fortsatt en foretrukket tursti. Foto: KF 2016

AID 86950-24. Vei fra Verket til Sønedeled

Veien fra Gjerstad til Sønedeled antas fra eldgammel tid å ha gått på østsiden av vassdraget, da terrenget er lagligere for gangvei på østsiden enn på vestsiden. Vassdraget har vært hovedåren. Da jernverket ble anlagt, ble det behov for å ha en god ride- og gangvei til Sønedeled, selv om hovedferdselen sommer som vinter foregikk på Vadstøvannet. I enkelte dokumenter kalles denne veien for "Alfarveien". Seinere benevnelse er «Landeveien». Veien går langs vannet til de små eiendommene Bukta og Bronåsen, og følger deretter veien fra gårdene Sjøvåg og Dale sørover. Den gamle veien gikk over Østebø til Sønedeled hvor sognekirken og verkets magasin var og videre mulighet for båttransport til jernverkseierens kontor i Risør.

Til tross for at Risør med Sønedeled i 1745 ble opprettet som eget prestegjeld og skilt fra Gjerstad prestegjeld, ble Eikelands verk etter særlig vedtak gitt anledning til å søke Sønedeled kirke sjøl om verket geografisk lå i Gjerstad. Dette spesielt begrunna med den kortere og mer bekvemme veien til Sønedeled. Dette gjaldt alle typer kirkelige handlinger som dåp, vigsel og begravelse så vel som ved gudstjeneste og altergang.

Det er bare noen få ti-talls meter av denne veien som ligger innafor fredningsområdet. Veien har sannsynligvis steinsatt kant mot vannet, men det

er ingen synlig veimur i dag, da det gror oretrær og kratt ved vannkanten. Kanskje kan også veien ha blitt presset ut breddemessig, da den brukes til kjøring med bil og traktor til eiendommene. Veien har en bredde på et par meter med to klare hjulspor som gruses etter behov.

Kommunegrensen mellom Gjerstad og Risør går et par hundre meter sør for Verket. Veien er også i Kommuneplan for Risør (2014-2025) gitt betegnelsen Hensynssone kulturmiljø og turveitrasé.

Malmplanen var stedet der lassene med jernmalm ble tippet og lagret før rosting og smelting. Bildet er tatt i mellomkrigstiden mens sliperibygningen sto. I dag er området parkeringsplass og vei, men ved begynnelsen av Gata, kan man se mindre jernklumper i veien. Foto: Isak Strat. Gjerstad Historielag

AID 86950-25. Malmplanen

Stedet der lass med jernmalm ble tømt og lagret, kalles ved alle jernverk malmplanen. Dette gjaldt enten det var lokal jernmalm eller som her også malm fra Arendalsfeltet. Malmplanen ligger alltid nær masovnen. Her på Verket var malmplanen så vidt man vet åpen, uten overbygning. Malmen fra de ulike stedene ble sannsynligvis samlet i egne hauger for senere å skulle rostes, bankes og harpes før malmen gikk i masovnen for smelting.

Malmplanen ligger i øvre enden av Gata, der hester med malmsleder kom på isen opp fra Vadvannet. Eller det var med malm fra Stålkjenngrove og andre nærliggende jerngruver. Man antar at malmplanen avgrenses mot vest av fjellknattene

ved Sletta og av forstøtningsmuren til det nedre kullhuset mot sør. De andre sidene synes vanskelig å sette grenser for.

Pr. i dag er det vanskelig å få øye på malmplanen. Veien ender her i en snuplass. Veien videre mot Svart går i en liten bakke opp mot brua over Svarvelva. Det er en parkeringsplass under forstøtningsmuren foran det nedre kullhuset. Disse tiltakene, især med grusing, har over tid visket ut preget til malmplanen, men ser man ned i grunnen mot Gata, finner man raskt mindre, mørke, kantede stein - biter av jernmalm - som ligger igjen etter den opprinnelige bruken.

Trerekka danner et markant innslag i strukturen. Foto: Ingeborg Rose Melz, Riksantikvaren 2006

AID 86950-26. Trerekka ved Gata

Arbeiderboligene ved Gata ble oppført i begynnelsen av 1840-åra. Det er sannsynlig at trerekka da ble plantet på den andre sida av veien ned til Vadvannet. Trerekka kan være litt yngre enn alléen ved hovedveien. Trerekka er ca. 120 m lang, består av 14 trær, ask, lønn og lind.

I 1970-åra, da husene i Gata var under oppussing, ble det vurdert at trærnes høyde og tilstand lett kunne føre til at store trær i storm eller av elde falt over husene. Trærne ble derfor kraftig beskåret. Enkelte trær er gått ut, andre er plantet til. I de siste 20-30-åra er trærne blitt kyndig beskåret. Jfr. delrapport Hager og alléer.

Se rapport vedlagt forslag til fredning for mer informasjon.

Verkensbrygga, hvor all transport av jernmalm og kull kom inn, samt tilvirkede jernprodukter ble fraktet ut fra, er i dag ikke synlig. Bryggerestene fra sliperiperioden er også råtnet og tatt av strømmen. Utsnitt av foto av P.B. Melaas fra rundt 1900. Gjerstad Historielag.

AID 86950-27. Rester etter Verkensbrygga

Verkensbrygga var hovedbrygga. Vassdraget strømmer kraftigst mot denne østre bredden, det er flere meters dyp rett ned og nå svært grumsete vann.

Verkensbrygga ligger som en forlengelse av veien gjennom "Gata". Det har så vidt vites ikke vært noen steinbrygge. I sliperiets periode var det trebrygge på påler for prammer og lektere. Om det har vært noe tilsvarende i jernverkstiden, er vanskelig å vite. Like ved var strand for ilandkjøring med hest og slede når vannet var islagt. Transport av jernmalm fra Arendalsfeltet skjedde ved mindre skuter til Hasdalen i Nordfjorden, derfra på sleder via Sønedeled til Vadstø og deretter over isen til Verket. Likeledes gikk jernbarrer, stangjern og utstøpte produkter til fjorden for utskipping til Risør og deretter videre.

Området holdes nå ved like ved klipping av gress og rydding av strandsonen. Stedet var i lang tid brukt til tipping av avfall. Det er dypt og sterk strøm på dette stedet. Norsk Maritimt Museum, Oslo foretok 4.5.2016 en undervannsregistrering for å se hva som er tilbake av strukturer, men fant ikke spor etter bryggeanlegg.

Det lille innrissa korset i fjellsida er til minne om en liten jente som falt ned av skrenten og døde. Foto: KF 2016

AID 86950-28. Kors innhogd i fjellsida

I ei rett fjellsida på østsida av veien mot Sønedeled, om lag 1,2 meter inn fra veien, og 1,2 m. opp i fjellsida, er det innhogd et lite kors. Dette korset er ca. 10 cm høyt, tradisjonelt utforma med nedre arm lengre enn de øvrige, snaue en cm dypt relieff. I mange år var dette noe som ble forbigått uten å bli lagt merke til, men nå blir det poengtert ved omvisninger.

Etter muntlig tradisjon ble korset hogd inn i fjellet etter at en liten jente hadde falt ned fra den bratte skrenten og omkommet. Bestefaren Karsten Pedersen sørget over jenta og skal ha hogd inn korset. Stedet kalles "Maren Karstensdotters kjørike". Maren var jentas mor. Hendelsen skal ha skjedd i siste del av 1800-tallet (KF pers. meddl).

AID 86950-29. Tuft

I skråningen sør for hageanlegget til Rødgård, like øst for Allfarveien, ligger det ei tydelig ryddet flate som er delvis gravd inn i skråningen. Tufta er orientert øst-vest med en indre lengde på ca. 12 m. og en bredde som varierer 3,4-6 m. Den heller mot vest, og avgrensningen mot nord er tydelig i form av en kant av stein og løsmasser i høyde 0,3-0,9 m. Det er ut fra tufta uklart hvilken bygnings-type som har stått her, men i skråningen like sør for tufta er det flere mindre, ryddede arealer.

Tuft etter bolighus med kjeller. Foto: Nils Ole Sundet 2015.

AID 86950-30. Tuft etter bolighus m. kjeller

I åsen sør for hovedbebyggelsen ligger det ei tuft etter et bolighus med en liten kjeller høyt oppe i den bratte lia. Øst for denne, på linje med bolighuset, er det murer som kan ha vært et uthus (AID 86950-31.) Disse tuftene her er ikke kjent fra tidligere, men ble funnet under registreringen i 2015. Man har ikke funnet tradisjon knyttet til hvem som eide/bebodde disse bygningene. Dette har etter hva man kan se vært et lite bolighus, lagt på holdstein. Tufta har tydelig opplagt stein på tre sider med høyde 0,3-0,8 m. Tufta måler i dybde 2,2 (N-S) og i lengde 2,1 m. (V-Ø). Utenfor tufta mot øst er det en tillagd flate eller rampe mot uthuset

Like øst for stua har det stått et lite uthus. De fleste uthus hadde en løsere mur, ofte bare med holdstein for svill og hjørnestolper. Foto: NOS 2016.

AID 86950-31. Tuft etter uthus

Denne består av en ryddet flate som heller svakt mot nord, med en enkel natursteins tørrmur mot skråbakken i nord, svært tydelig i nordøstre hjørne, med enkel steinrekke på de andre kantene. I sørøstre hjørne fremstår avgrensningen mer som en voll av stein og løsmasser. Den er forbundet med tuft etter bolighus mot vest. Veien mot Langløkka går like øst for tufta.

AID 86950-32. Vei mot Langløkka

Det går et veidrag på baksiden (østsiden) av skolen, og langsetter innsiden av det som en antar har vært skolens uthus (AID 86950-39) som fortsetter oppover i lia i sørlig retning. Veien er ca. 2,2 m. bred med tydelig tilrettelagte stein i vestre ytterkant. Veien går gjennom et slakt rasfelt. Her er det boremerker etter uttak av stein til grunnmur. Kanskje er det steinbruddet hvor stein til oppsetting av de mange murene på Verket er hentet? Man antar at dette er en vei som også fører ut til løkkene, kanskje helst til Langløkka. Løkkene ligger i det vesentlige utenfor fredningsområdet. Mange arbeidere hadde kyr eller sauer som gikk på skogsbeite og ble gjett av ungene. Løkkene, som arbeiderne ble tildelt av verkseieren, var slåtte-teiger for vinterfôr. Høyet ble antakelig båret i inn i små løer i uthusene eller satt i stakk på stedet og

trukket hjem på kjelke vinterstid. Løkkene er nå enten tilplantet eller grodd over, men den tidligere dyrkede marka er mulig å skjelne.

AID 86950-33. Tuft

En tydelig ryddet og tilordnet flate i et område med blokkstein, for plassering av en mindre bygning. Det er en bruksflate på ca. 2,6 x 2,7 m.

Tuft etter uthusbygning. Foto: NOS 2015

AID 86950-34. Tuft etter uthus

Enkelt ryddet flate i steinura med inngang fra nord. Stein flyttet til hjørnestein, trolig en enkel løe. Målt på midten av hjørnesteinene måler tufta 3,6 x 4,4 m. Stedet ligger litt høyere enn veien (AID 86950-36). Nær innpå er det en stor steinblokk med boremerker etter utsprenging av stein. Dette må i så fall ha vært en liten uthusbygning. På oversiktsfoto 1885-1886 ser man at det ligger mindre bygninger i dette området bak skolen der en finner mureradskilt som enkeltnummer 33-39. Også branntakstene før 1902 har med mindre bygninger som tydeligvis ligger noe borte fra sentralområdet. Kartet 1884 viser enkelte bygningsanvisninger her, men det er i kartkanten, så man er ikke sikker på om dette er rett gjengitt.

Her er marka planert samt at man ser steinformasjoner for enkle bygninger, kanskje helst uthus. Foto: KF 2016

AID 86950-35. Tufter

Klart planerte flater etter flere sammenkoplede bygninger. Tuftene ligger i krysset mellom veiene AID 86950-32 og AID 86950-36. Ei større ryddet flate ligger langsmed veien mot mølla, avgrenset av fjell mot sør, er markert med en tørrmur mot øst og mot veien. Mot vest en mer grov mur av naturstein. Fra denne og inn mot krysset, fra ei stor fjellblokk i sør, ligger det ei tuft, avgrensa av en natursteinsmur mot AID 86950-32 og en tydelig murrekke av slaggsteinsblokker nær, men ikke helt inntil veien AID 86950-36.

På kart 1884 skimtes en bygning. Det kan være den som i branntakst 1891 (KOM 1993 s 292) kalles bygning 16, uthus, som beliggenhetsmessig kan stemme med denne. I branntakst 1902 er denne oppført av bindingsverk, hvilende på holdstein og litt mur. Inneholder tømret fjøs, løe og en liten gang. L: 8,4, br: 5,65. Dessuten ei halvtekke på 3,4 x 2 m. Fem dører. Kan dette være en forveksling av det tidligere skolens uthus, AID 86950-39?

Mellom disse murrestene går det en vei i retning mølla. Nå er det vokst opp trær midt i veibanen, så linjen er ikke lett å se. Veien gikk sannsynligvis opp til Svåa hvor verkets kornmølle sto og til den nye hammeren. Foto: KF 2016

AID 86950-36. Vei i retning Kjen-na/mølla

Østover fra den tidligere skolen går et veifar med tilrettelagte stein, delvis både på nordsiden og sørsiden. Kanskje kan veien ha begynt nede ved Allfarveien til Søndeled og gått opp på skrå ved skolen og videre østover og opp lia til mølla/den nye hammeren. Veien kan alternativt ha begynt ved Verkensbrygga og gått på skrå inn fra vest og fortsatt videre opp denne lia. Kanskje har veien gått litt annerledes før skolen ble bygd rundt 1850?

Det heter seg at da Kjenna var dam for jernverket, var det vanskelig å passere en utstikkende fjell-nabbe på østsiden, der veien i dag går mot Svart. Kjørevei/gangvei til verkets mølle ved Svåa og seinere til den øvre/nye hammeren, skal ha gått på vestsiden. Der ble arealet oppdyrket etter at Kjenna/dammen var nedtappet, og man har ikke funnet spor etter denne veien før man kommer opp mot den nye hammerens kullhus. Dette er derfor en vei som i dag ikke er lett å gjenfinne i det mellomliggende området. Veien er stiplet inn på kartet av grunneier.

Nord for veien ligger slaggsteinsmurer etter det man antar var et stallanlegg. Stallen var i tømmer, og det man ser var antakelig møkkjelleren. Foto: NOS 2016

AID 86950-37. Murer etter et stallanlegg

Helt i områdets søndre kant, sør for det som kalles "Karsten Strats uthus" og øst for murene til den gamle skolen, er det murer som ligger i en bakke-skråning. Murene danner flere rom med tverrgående murer. Disse er dels oppmurt av slaggstein som er noe oppsmuldret, i opptil 1,2 m høyde.

En er usikker på om denne nå delvis gjenfylte "underetasjen" har vært en stall, eller om det har vært møkkjeller. På sørsiden i overkant av murene, går det et eldre veifar (AID 86950-36). Vi kjenner ikke sammenhengen med denne veien. Murrestene heter det seg lokalt at skal være etter en stall (KF, pers. medd.). Det fantes sannsynligvis arbeidshester i verkets eie, som var brukt til transport eller som trekkdyr i annen sammenheng.

Skolen har intakte murer som ble ryddet i 2015. Foto: KF 2016

AID 86950-38. Murer etter verkets skole

I sørøstre kant av fredningsområdet er det kraftige, doble murer hvor verkets skole fra omkring 1850 sto. Skolen ble i mai 1918 revet for å bli gjenoppført i Hagane, Søndeled som en av to arbeiderboliger for I/S Egelands Verks tresliperi.

Muren har siden den tid ikke vært benyttet som fundament for bygning, men har likevel blitt stående. Tvers over og langsetter, går det innvendig dels doble, dels enkle murer som deler arealet i flere kjellerrom. Disse har sannsynligvis bare vært tilgjengelig gjennom luker i golvet, da det ikke er utsparinger til døråpninger i ytre mur. Hoveddøren til skolen var på vestsiden, der deler av tramstein og rampe er bevart. Det var en bi-inngang til lærerboligen på østsiden.

Nordre del av grunnmuren til skolen. Foto: KF 2016

Det synes som om øverst omfar av naturstein er fjernet på deler av murens østlige langside. Etter muntlige opplysninger skal steina her ha vært brukt til oppmuring av låvebrufundament til "Karsten Strats uthus". Murene har i perioder vært ryddet for kratt og buskas, men det står fortsatt røtter igjen etter løvoppslag.

I branntaksten i 1867 er det opplyst at skolebygningen hadde et fire-laftet klasserom og en lærerbolig som var sekslaftet. (Noen murer i kjelleren kan være støttemurer under bærende vegger.) Lærerboligen hadde gipsede og tapetserte vegger, noe skoleværelset ikke hadde. Det står ikke om det var panel, men antageligvis var det synlig tømmer.

Skolemuren er iht. branntakst 1891 14,1 m. lang, 8,9 bred og med en høyde fra 0,5 til 1,5 m. Muren er høyest i søndre gavl. Skolen skal ha hatt midtgang, og har vært delt i ett større klasserom på sørsiden og en lærerleilighet med kjøkken på nordsiden. Bygningen var i 1 ½ etasje. Klasserommet i sørvestre del skal ha hatt høye vinduer. I branntaksten i 1891, etter nedleggingen av jernverket og opprettelsen av sliperiet, er den tidligere skolen benevnt som arbeiderbolig for to familier.

Sørvest for skolemuren er det en høy forstøtningsmur i naturstein mot Allfarveien mot Søndeled ved elven. Selve skolemuren ligger på en haus et par meter øst for denne. Forstøtningsmuren er høyest i sørvestre del, i hjørnet ned mot veien over tre meter. Helt sør et det et murt innhuk i muren, som man ikke finner noen praktisk eller terrengmessig forklaring på. Muren er stabil, ingen utrast stein.

Det er under utredning et prosjekt for gjenoppføring av den gamle skolen, som ble tatt ned i Hagane, Søndeled i 2012 av Gjerstad Historielag. Den sto da fraflyttet, var uten noen funksjon og forfalt bygningsmessig. Historielaget har et sterkt ønske om gjenoppføring på den gamle tomten på Verket. På østsiden av skolen er det en lav forstøtningsmur (AID 86950-46).

AID 86950-39. Tuft etter skolens uthus

På sørøstsiden av skolen ligger steinrekker/blokker i formasjon som om det er murer etter en bygning. Dette er like bak skolen. Kan det være her skolens uthus sto? Sannsynligvis var det da skolen ble bygd rundt 1850 satt opp et uthus med doer for elevene og vedskjul for fyringsved for skolen og læreren, muligens fjøs. Skolens kjeller har så vidt en kan se ikke vært nytt til slike formål. Murrestene ligger her i litt fallende terreng. De ligger ofte i skråbakker med avtakbare lemmer på nedsiden. På østsiden går det en liten vei oppover i terrenget, jfr. AID 86950-32.

På kart 1884 anes en bygning i kartkanten. Det kan være den som i branntakst 1891 (KOM 1993 s 292) kalles bygning 16, uthus, som beliggenhetsmessig kan stemme med AID 86950-35. Dette er en bygning som beskrives i branntakst 1902 som oppført av bindingsverk, hvilende på holdstein og litt mur. Inneholder tømret fjøs, løe og en liten gang, l: 8,4, br: 5,6. Dessuten ei halvtekke på 3,4 x 2 m. Fem dører.

Murene til Rødgård er kraftige doble murer hvor det var kjeller. Vegetasjonsveksten i år gjør at en bare ser kanten av muren nå. Foto: KF 2016

AID 86950-40. Murer etter Rødgård

Rødgård var en arbeiderbolig med to leiligheter og enkeltrom, oppført rundt 1840, samtidig med arbeiderboligene i Gata. Huset er ikke nevnt i brann-

takst 1837, men omtalt i branntakst 1846 som "for kort Tid siden oppført...". Tidligere antok en at den var eldre enn de øvrige, kanskje oppført rundt 1800 (ant. basert på mer generelle stilhistoriske kriterier: empire, halvvalm). Det er visstnok funnet tømmer i bygningen med innskåret årstall fra 1780-årene. Dette kan være gjenbrukte stokker.

Rødgård har vært rødmalt hele tiden, og det må være det navnet henspiller mot, selv om de fleste bygningene på verket i den perioden var rødmalte. Den andre store bygningen like ved, var skolen, og denne var malt okergul (som mange offentlige bygninger, selv om denne var eid og drevet som verkenssskole). Rødgård var oppført i tømmer i to etasjer som bolig for to familier i 1. etasje, og rom for enslige i 2. etasje. Undermuren er av gråstein og var iht. branntakst 1891 15 m. lang, 7,5 m. bred og med mur fra 0,5 til 1,8 m. høy. I kjelleren var det bryggerhus med bakerovn og bryggergryte samt to kjellerrom med inngang både fra bryggerhuset og kjøkken (ant. gjennom luke i golvet). Det var tre små vinduer og en dør i kjelleren. Taket hadde halvvalm med lave knestokkvinduer under gesimsen.

Rødgård hadde en annen planløsning enn arbeiderboligene i Gata. Her var det tre værelser i tillegg til kjøkken for hver familie. Kanskje var det opprinnelig bolig for et øvre sjikt av arbeidere?

Etter at sliperiet var nedlagt på Verket i 1916, ble Rødgård og Skolen flyttet til Hagane, Søndeled i 1918/1919 og satt opp vinkelrett mot hverandre med en viss avstand. Det var stort behov for arbeiderboliger, og begge hadde hver to leiligheter. Disse var bebodd fram til 1970-1980-årene. Rødgård ble for få år tilbake solgt som bolighus, og bygningen har de siste årene gjennomgått en svært omfattende istandsettelse i Hagane. Det vil derfor ikke være aktuelt å gjenoppføre det opprinnelige huset på Verket.

Natursteinsmuren til huset står intakt. Murene har flere ganger blitt rydda for oppvoksende kratt.

Forstøtningmur foran Rødgård og Skolen. Muren tjener også som hagemur for Rødgård, som var den eneste arbeiderboligen med hage og stakittverk. Foto KF 2016

AID 86950-41. Forstøtningmurer/ hagemur ved Rødgård

Som den eneste av arbeiderboligene har Rødgård hatt egen hage med stakittverk rundt, forsikret som eget objekt i branntaksten for 1846, angitt i lengde. Foran huset, ned mot Allfarveien til Søn-deled, er det en forstøtningsmur som fortsetter foran Skolen. Innenfor denne er det oppbygd en lavere hagemur. Stakitten sto antakelig på eller ved denne. I følge branntaksten var det 121 alen langt, dvs. 76 m. Det var bygget et litt større uthus til denne boligen. Stakittet skal ha gått fram til uthuset som lå i østlig retning, jf. AID 86950-42. I dag er det ikke andre spor etter hagen enn murene.

Uthuset til Rødgård lå omtrent der Karsten Strat bygde nytt uthus like etter siste krig. En ser et murt hjørne i naturstein etter det tidligere uthuset til v. for nordøstre hjørne av sementmuren. Foto: NOS 2016

AID 86950-42. Murer til uthus Rødgård

På østsiden av «Karsten Strats uthus» (AID 86950-45) er det rester av en natursteinsmur. «Karsten Strats uthus» er bygget på fundamentene til dette. Mot nord og ved det nordøstre hjørnet er muren tydeligst, denne består av flere større steinblokker, en som former det nordøstre hjørnet, med en murhøyde på 0,8-0,95 m. På øst- og sørsiden er det mer en voll av stein og løsmasser, med enkelte større steinblokker i sørøstre hjørne. Mot sør har konstruksjonen en høyde på 0,5 m. Dette er murer etter et av de mange tidligere uthusene i området, mest sannsynlig uthuset til Rødgård. Mulig bygningsstein kan ha blitt hentet for gjenbruk, og dette vanskeliggjør identifikasjonen.

I kanten av den lille hausen, der låvebruen til "Karsten Strats uthus" går opp, er det også lave murer. Kan det som ligger i østre gavl av "Karsten Strats uthus" være en del av samme?

Uthuset til Rødgård beskrives i branntaksten 1846 å ligge 21 alen (13,2 m.) sørøst for bolighuset. Det var 28 x 17 ½ alen langt. Det inneholdt hestestall, fjøs og sauebinge + løer og treskegolv.

Så lenge det bodde folk på Rødgård, fram til 1918/1919, var det behov for uthus. På et fotografi fra 1928 av kvinner ved den lille fjellknatten, ser en uthuset i bakgrunnen. Det var da røstet øst-vest. ("Karsten Strats uthus" er også mer eller mindre røstet øst-vest.) Det uthuset som på kartet fra 1884 syns å ligge nærmest bolighuset, kalles i KOM 1994 s 289, 292 for nr. 17. Målene på dette, både med og uten halvtekke fra 1902, synes ikke å stemme med uthuset i branntakst 1846. Men etter kart og fotografier er det i dette området angjeldende uthus må ha ligget.

Tuften etter Mari Øddens hus ligger nedenfor Gata, like ved Allfarveien til Søndeled. På et utsnitt av P.B. Melaas' bilde fra omkring 1900 ser en den lille stuen som ligger uten vinduer mot vest, men med pipe nede på takflaten og dermed grue og skorstein på denne vegg. Vinduer skimtes i gavlen mot nord. Denne stuen er etter branntakster og skifter å dømme prototypen på de eldste arbeiderboligene og husmannsstuene i distriktet. Foto: Gjerstad Historielag

AID 86950-43. Tuft etter Mari Øddens hus

Ytterst ved Verksbrygga, like nord for Rødgård, vest for det skråttliggende huset i Gata (hus 6), lå det et lite 1 ½ etasjes bolighus. Det ses tydelig på et bilde av P.B. Melaas fra ca. 1900 (Vevstad 2008 s 200). På bildet står bolighuset på kalket natursteinsmur, med høyeste mur i nordre gavl. Mot vest har bygningen ingen vinduer, kun pipe som står langt nede på takflaten. Det indikerer en alderdommelig hustype. I nordre gavl skimtes vinduer. Mot vannet ser det ut til å være en langsgående mur mellom huset og veien til Søndeled, beplantet med busker. På alle kanter av den lille knausen sørøst for huset er det flere uthus med kalkede murer.

Det er i dag synlig en svakt avgrenset flate i terrenget, særlig mot sør, men det nordvestre hjørnet er tydelig. På flaten ligger det en del stein fra bygningen. Murene er opptil 0,3 m høye, med unntak av nordvestre hjørnet som er 0,6 m høyt.

Området er i dag preget av kratt og buskas, men noen av steinene etter husmuren, som i sin tid var kalket, ligger tilbake. Foto: NOS 2016

Etter lokal, muntlig tradisjon (KF, pers. medd.) var det her "Mari Øddens hus" sto. Huset skal på tidlig 1900-tallet, ant. i 1912, være flyttet til Kjæra, en tidligere utslått under Eikeland. Olav Heiland kom med familie fra Heiland i Øvre Gjerstad og etablerte et småbruk der, som etter hvert ble kalt Heiland. Huset står fortsatt der, men i en noe ombygd form.

Av arkivalia/branntakster har en sett at det i 1855 er salg av et bolighus fra Mari Kittilsdatter til jernverkseier Nic. Aall. I 1856 innlemmes dette i branntakstene. Det er sannsynligvis dette huset.

Men i den mest omfattende branntaksten for Eike-lands verk av 1846 er dette huset med fjøs med løe tatt inn og beskrevet. Det er, som i øvrige branntakster, ikke fokus på hvem som disponerer huset. I neste branntakst, i 1855, er dette anlegget ikke med. Om huset første gangen er kommet med ved en feil eller har hatt noe uklar eierstruktur, vet en ikke. Da det dukker det opp igjen i 1856, står det at hus og fjøs er gammelt. I mellomtiden har det foregått et salg.

I branntakst 1891 (KOM 1993 s 290) er dette huset oppgitt å være et 1 ½ et. tømmerhus 9 x 5,14 m med stue og kjøkken i 1. etg. samt gang med trapp til røstet, hvor det er innredet to værelser. Kjeller under, ikke synlig i dag. Med planløsning med to rom adskilt ved en panelvegg, hører dette til den eldste boligtypen for arbeidere (og husmenn i

distriktet). En hypotese er at dette huset kan ha blitt stående igjen sammen med hus nr 6 i Gata (det skråstilte) og noen i bakre kant og oppe på haugen den gang Wennerberg anla Gata og kanskje rev de øvrige bolighusene som sto på dette stedet.

Like ved bolighuset lå Mari Øddens lille uthus, som etter branntakstene hadde tilbygget halvtekke på flere sider. Flaten lar seg fortsatt identifisere. Foto: NOS 2016

AID 86950-44. Tuft til Mari Øddens uthus

Svakt antydnet avgrensning av grunnmur, med tre hjørnesteiner, usikker avgrensning mot sør. Lokalisert inntil bunnen av terrasseskråningen som Rødgård står på. (Måler Ø-V utvendig 5,4 m, innvendig 3,2 m. N-S utvendig 4,7 m) Tre hjørnesteiner er identifisert. Uthuset skal etter branntakstenes beskrivelse (se ovenfor) ha ligget litt sørøst for bolighuset, mot Rødgård. Det var en liten bygning, som i branntakst 1891 (KOM 1993 s 290, nr 13) beskrives som oppført av bindingsverk l. 5,3 m x br. 4,3 x h. 2,4, hviler på holdstein. Langs bygningen er oppført bu med pulttak (kalt halvtekke) av samme lengde, 2, 4 m bred, alt bordkledt, tekt med stein. Fire dører, noe innredet til vedbu. I et fotografi av P.B. Melaas, kanskje fra 1890-årene (Vevstad 2004 s 200), er dette uthuset synlig. Det ligger vinkelrett på bolighuset med gavlen ut mot vannet. Her har det ytterligere en liten halvtekke i gavlen.

AID 86950-45. Uthus

Det rødmalte mindre uthuset ble oppført av Karsten Strat som i sin tid hadde arvet en gårdpart i tilknytning til det huset som ligger på skrå nederst i Gata (hus nr 6) av sin far, Kristen Strat. Uthuset ble oppført like etter siste krig. Fundamentet er forskalet, støpt betong. Over er oppført et reisverk med fjøs, grisehus og utedo i vestre del og løe i østre del. Treverket i låvebrua på sørsiden er revet nokså nylig. Denne eiendommen er tilbakeført til hovedbruket.

AID 86950-46. Forstøtningsmur ved skolen

Sørøst for "Karsten Strats uthus" ligger en langsgående mur. En antar at denne har vært en forstøtningsmur for skolebygningen eller for å lage et lite tun ut for lærerboligen i dette litt våte terrenget.

Muren er lav, kanskje vel en fot høy, laget i det vesentlige av sandsteinsfôringsstein fra masovnen. Den går antakelig fra det som var Rødgårds uthus til forbi skolen, i nord-sør-retning.

AID 86950-47. Murer bak uthus i Gata

Bak uthuset i Gata (AID 86950-12) er det rester etter en mur som må stamme fra en bygning. Dette er en lav mur som står fritt og uten sammenhengende forbindelse med nåværende hus. De øverste steinene er ikke mosegrodd, så det kan ha vært utført en reparasjon her rel. nylig. Like sør for denne stablede muren er det også flere større stein som kan være del av en undermuring, slik at dette kan ses på som et hjørne. Muren er sannsynligvis etter et uthus.

I gavlen ved Hus 6 (AID 86950-07) ligger det i nivå med bakken flere større, flate steinheller.

En ser her de mange bygningene som ligger i skråningen sør for Gata. Den høyeste bygningen er et lite hus i to etasjer, med samme romstruktur i begge, en stue som er delt med en lettvegg i to rom, der det ene er stue og det andre kammer. Utsnitt av P.B. Melaas' foto fra 1885-86. Gjerstad Historielag.

AID 86950-48. Murer etter et to-etasjes bolighus

Muren ligger i skrånende terreng. Muren mot bakgården i Gata er rel. høy, men det ser ikke ut til at det har vært kjeller, noe som kan indikere høy alder. Øvre del er mur under svalgangen.

I bakgården i Gata ser en murrester etter husene i parallelle rekker oppover i terrenget. Murene inngår nå som hager. Foto: NOS 2016

I følge branntaksten i 1891 er det en liten, tømret bygning i 2 etasjer, mål oppgitt i flere branntakster. Grunnmuren skal være 0,5 m h, grunnflate 8x5 m. Foran (sør) langs hele bygningen er det en bindingsverks svalgang med trapp til 2. etg. Tømren inneholder ett værelse avdelt til stue og kjøkken i begge etasjer, med grue. Dette oppgis i 1891

å være et gammelt hus, da ubebodd. Kakkellovn og vinduer var tatt ut. Dette er også et hus med samme struktur planmessig som en finner i de eldste bolighusene på Verket.

Mur etter bryggerhus i bakkant av Gata. Foto: NOS 2016

AID 86950-49. Murer etter bryggerhus

Etter branntakst 1891 (no. 20) er bryggerhuset oppført i tømmer. Undermuren er 0,8 m h. Bygningen 6,5 x 5,7 m. Her er det innredet bryggerhus med skorstein og to bakerovner med felles pipe. På søndre enden er et vedskjul av bindingsverk 3,80 m langt og høyt som huset. På nordre ende også et vedskjul av bindingsverk 4 m langt, 3 m bredt.

Det er dels murer som ligger på nivå med gårdsplassen, dels høyere. Terrenget stiger her. På østsiden er det lave murer som nå omslutter et blomsterbed. Kanskje er dette muren under et av vedskjulene?

Flere bygninger ble revet da verket ble nedlagt, men fram til mellomkrigstiden sto det både bryggerhus og uthus her. Foto: NOS 2016

AID 86950-50. Murer etter bryggerhus

I branntakst 1891 er det med nok et bryggerhus (no 21) som sto der nåværende uthus for Sameiet Gata står. Muren var 0,5 m h. Dette var 14,9 m langt. Av lengda utgjør den tømrede delen 6,5 m, resten er i bindingsverk. Bygningen er 5,7 m bred. Her var det skorstein med to bakerovner med felles pipe. I bindingsverket er vedskjul.

Ved oppføring av den tidligere snekkerbua som nytt uthus for Sameiet Gata i 1980-åra, ble murene forlenget noe for å passe til dimensjonen på snekkerbua. Bredden skal ha vært omtrentlig lik.

AID 86950-51. Murer etter uthus

Denne muren ligger rett bak (sør for) AID 86950-48. En er noe usikker på om dette er et eget separat bygg eller om det er en del av AID 86950-48.

Dersom det et eget bygg, kan det være murer etter en gl. bryggerhusbygning som i 1891 er nedrevet, no 20e? Eller er det mur etter et utbygg for vedskjul på søndre side av AID 86950-48?

Ikke alle murene er enkle å identifisere. De bakerste bygningene var uthus som fjøs, løer og kjellere. Foto: Thomas Hirsch 2014.

AID 86950-52. Murer etter uthus

Denne kan være uthus 20d i branntakst 1891. Fram til da hadde denne vært forsikret, men det opplyses i denne branntaksten at en rekke av disse mindre uthusene da var revet. Tidligere branntakster er ikke sjekket nøye for denne. Branntakstene har en varierende nummerrekke, slik at det er svært arbeidsomt å følge en bygning fra en branntakst til neste.

Murene etter de tidligere husene i Gata ligger som trappetrinn over hverandre. Forstøtningsmuren ses helt øverst. Foto: NOS 2015

AID 86950-53. Forstøtningsmur

Dette er en forstøtningsmur for å utnytte terrenget i dette kollete landskapet. Muligens også som forstøtning for bakenforliggende bebyggelse. Mu-

ren er omkring 62 m lang, høyda er vekslende fra 0,80 til 1 ½ til 2 m, høyest i vestre hjørne. Muren danner her en skarp vinkel. En arm går i en liten bue mot øst mens hoveddelen strekker seg mot sør, også her følger den delvis terrenget, og går over fjell i dagen. Det er brukt en blanding av føringsstein og naturstein. Det høyeste hjørnet er i naturstein. Midt på er det en åpning for en skråvei. I murens søndre del er slått ned smidde flat-tjern med utborete hull. Fem er gjenfunnet, nå bøyd av sikkerhetshensyn. Dette må ha vært fundament for gjerdestolper

I den søndre delen finner en smidde jernbeslag for feste av gjerde. De er senere bøyd for ikke å skade folk eller dyr. Foto: KF 2016

I muren er det et mindre sprang. Sannsynligvis er det skapt ved at stein er rast ned, alternativt at muren er bygd slik. Ved/i muren var det vokst opp et løvtre som har sprengt ut stein. Treet er nå felt og stubben råtnet, men det er ant. rester etter røtter fortsatt. Det ligger nå stein som er rast ut fra murens øvre/midtre del. Deler av muren haller utover, det er tydelig at jordtrykket er betydelig, særlig i søndre kant ved det høye hjørnet. En er usikker på hvordan en reparasjon skal utføres uten at det meste av muren på dette stedet må tas ned og bygges opp igjen. Det er ingen dokumentasjon på hvordan denne muren var tidligere.

Her har det ligget et hus, sannsynligvis et uthus med inngang på sørveggen. Foto: NOS 2016

AID 86950-54. Tufter

Tuft bestående av tre tilgrensende deler, orientert nordvest-sørøst. I sør en tuft med en tydelig avgrensning basert på naturstein, måler ca. 5,2 x 5 m, med et synlig gulv av stein og inngangsparti på sørveggen. Denne delen av tuften er tolket som en fjøsdel. I tilknytting til denne, mot nord, en tydelig oppbygget flat flate, som er klart avgrenset av en murkant av slaggstein. Denne flaten måler ca. 4 x 3 m i størrelse, med en høyde på 0,1-0,2 m, der vest og nordmuren er best synlig. Utenfor denne mot nord er det synlig en lav avgrenset forhøyning av stein. Denne er tolket som rester av den hvitkalkede grunnmuren til uthuset synlig på foto fra 1885-1886. Rundt og mellom disse steinene, som ikke ligger i noe rasområde og ikke er vanlige rydningsrøyser fra jordene omkring, står det større løvtrær og busker. Sør for dette området er det igjen en lengre forstøtningsmur, som går i vinkel, først i retning sørøst, deretter nordvest (AID 89650-53). Kan dette være den bygningen som i branntakst 1891 kalles gl. uthusbygning, no 20a, som da opplyses at var revet?

På utsnitt av P.B. Melaas' bilde fra 1885-86 ser en et uthus med hvitkalket mur. En tolkning er at tuften er etter dette uthuset. En ser også bygninger til venstre for dette. Gjerstad Historielag.

På det eldste fotografiet fra 1885-86 ser en nederst i området en mindre bygning som ligger røstet sør-nord. Bygningen har ikke pipe, men det er noe ved plassering og størrelse som tilsier at dette kan ha vært et bolighus som endte sine dager som uthus. De fleste bolighus hadde bare en enkel panelskillevegg innvendig i tømmerhuset. Denne bygningen kan alternativt ligget på et sted hvor det ikke er noen murrester tilbake.

Dette er trulig tuft etter et bolighus. I øverste del ser en rester etter sammenrast pipe/grue. Foto: NOS 2016

AID 86950-55. Tuft etter bolighus

Større stein/murrester som ligger i en skråning. Ringmur, muligens utgravd lav kjeller. I øverste del (øst) steinrester etter natursteinsgrue/pipe.

Dette er i omfang kanskje 10x8 m. Her er store trær og kratt, inklusiv en blå syrin, rundt og mellom steinene.

Oppover denne fjellkløften er det bygd små murer som gir dyrkingsjord til små hager. På grunn av vegetasjonen foran er det vanskelig å se murene på fotografiet, men en kan skimte en langsgående i jordkanten og en høyt oppe til venstre. Foto: NOS

AID 86950-56. Forstøtningsmurer til småhager

I vestre enden av fjellpartiet hvor Hammerdammen lå i østkanten, er det en bred og grunn skrånende kløft. Her er det bygd opp små murer, den nedre er kanskje ca. en meter høy og noen meter lang, mens flere av de neste oppover er lavere og kortere. Mange av de små, lave murene er nå dekket av løv fra store trær like ved, særlig eik. Men sparker en i løvet, kommer det flere steder fram små murer. Alle er tørrmurt med mindre naturstein. Dette gir en rekke mindre skorter, som en ser for seg at det kan ha vært dyrka kjøkkenhagevekster i. Skortene er nok relativt grunne, men har god jord. Kan dette ha vært verkenskjerringenes domene, der de har dyrker grønnsaker for eget bruk eller salg?

Denne kløfta med skortene bør undersøkes nærmere, både fysisk og i samtaler med lokalkjente.

I bakerste rekke bak Gata finner en uthus. På utsnitt av P.B. Melaas' bilde fra 1885-86 ser en disse som mindre, lave bygninger. Fortsatt er murene etter disse synlige. Gjerstad Historielag

AID 86950-57. Murer etter uthus

Dette er murer etter et hus, sannsynligvis et uthus. Klart oppbygd mur mot bakkefallet, i en høyde av 1-2 m. Naturstein. Det er en mindre, lavere mur på tvers inni ringmuren.

Bak denne muren, høyere oppe i bakken mot sør, er det en ansamling av større stein som ligger i en formasjon. Øvre del er overgrodd av kratt. Det kan være at det er stein til ei låvebru eller oppgang fra baksida. I branntakstene er det flere hus som er skildret med høyløe over fjøset og med egne oppgang utafra.

AID 86950-58. Murer etter uthus

Murer etter et lengre/større uthus, antakelig det som i branntakst 1891 kalles no 20f. Dette var da revet. Opplysninger fins ant. i foregående branntakster, men disse er ikke sjekket.

AID 86950-59. Murer etter stall

Murer etter en liten stall, i 1891 oppgis den som oppført av tømmer, da brukt som sommerfjøs. Den var 6,26 m lang, 4,60 m bred. Mur av slaggstein 1 m høy. Bygningen vises også på fotografier tatt senere.

I 2016 er deler av slaggsteinsmuren i ferd med å falle ut. Denne bør istandsettes.

AID 86950-60. Brønn øverst i Gata

En har ikke oversikt over hvor mange brønner det kan ha vært på Verket, men en antar at det har vært flere enn de tre som nå er kjent. Brønner som gikk ut av bruk, ble ofte sett på som farlige for små barn og derfor gjenfylt. Brønner har flere formål: Det ene er å skaffe rent drikkevann og vann til dyrene. Det andre er for kjøling av melk før kjøleskapienes tid. Klesvask foregikk ved elven.

Brønnen i øvre enden av Gata, ligger øverst i bakgården. Den har vært brukt også av fritidsbeboerne i Gata fra 1970-åra av som drikkevann, og renses med års mellomrom. Brønnen er steinsatt og kanskje 1 ½ meter dyp. Den er nå sikra med et flatt lokk. Om denne brønnen kan ha vært brukt som drikkevannskilde på 1800-tallet, stiller en seg tvilende til, da det er tufter/murer etter flere uthus få meter høyere opp i bakken. Avrenning fra disse ville i så fall infisere brønnen.

Det store, nedre kullhuset til masovnen var etter branntakstene en av de største bygningene på verket. Det fins ingen fotografier av denne. Bindingsverket og taket ble antakelig tatt ned kanskje i 1860-åra, mens slaggsteinssøylene sto tilbake. Utsnitt av P.B. Melaas' fotografi 1885-86. Gjerstad Historielag.

AID 86950-61. Murer etter masovnens kullhus - det nedre

I brødrene Ellefsens tid, i 1750, heter det at det ble bygd et nytt kullhus (Vevstad 2008 s 81). Det tilsier at det må ha vært et kullhus før den tid, trekull måtte oppbevares tørt, det måtte i det minste tekkes. Det er først fra branntaksten i 1794 at vi kjenner dimensjonen på bygningen. Den er oppgitt til 34,5 m x 16,5 m, oppført av bindingsverk av svært tømmer, bordkledd, og med østre vegg i mur. Inngang i nordre ende og med åpninger på østsiden (ant. kvister i taket) for å tømme kullkorvene.

Huset ble senere fornyet, i 1846 står det at er oppført nytt. Om det betyr at huset er fullt nedrevet og gjenoppbygd med samme beliggenhet, struktur og utseende, har en ikke fått full klarhet i. Men ut fra beskrivelsen av avstand til andre bygninger virker det som om denne bygningen ligger på omtrentlig samme sted. Bygningen er lengre men smalere enn den tidligere, 44,3 m x 8,6 m.

Noen av slaggsteinssøylene sto igjen til mellomkrigstiden. Nå ser en undermuren og bakveggen i naturstein, samt forstøtningsmuren foran i fôringsstein. P.B. Melaas. Gjerstad Historielag

Det var en oppbygd trillevei fra kullhuset til masovnkranen, bygd på to steinkar, etter hvert overdekt og tegltekkt. Denne kalles kullbanen.

Kullhusene, både det nedre som hørte til masovnen, det øvre som hørte til stangjernhammeren og kullhuset til den nye hammeren ved Svåa, var i prinsippet likt bygd. De var satt opp av et bindingsverk, med vegger med firkantete stolper murt av slaggstein, med liggende bord fylt ut mellom disse. Denne byggemåten er her på Verket bare brukt for kullhusene. Også på Rødshammeren, som hørte under dette verket, var kullhuset bygd slik. I Bergslagen i Sverige har en sett liknende byggemåte for kullhus. Slaggsteinssøylene kan være brukt litt forskjellig, dels for å bære taket med åpen plassering midt i bygget, dels mot yttervegg med avtakbar liggende panel mellom søylene.

Kullhusets grunnmur på kortenden mot nord(øst) var lav, og er fjerna. Det var dette stedet som betegnes Kolbakken. På oversiktsfoto 1885-86 ser en at det ligger et par omfar med stein, kanskje i en snau meters høyde, inntil denne nordre muren ender i 0.

De murene som nå står, er bygningens sørøstvegg av tørrmurt naturstein, og en forstøtningsmur foran for å ta opp jordtrykket. I forstøtningsmuren

er det nytta brukte, innvendige fôringsstein fra masovnen, som er en litt krum sandstein, altså en ikke-ideell muringsstein, men det jernverket hadde rikelig av og som lå nær ved. Utrasingsskader på denne muren ble reparert i 2014. Bakveggen står stabilt. Til for få år siden var dette et beiteområde. En ser ikke lenger spor av veien opp og tippeplassen.

Det var dette nedre kullhuset som først ble revet. Da hammeren ble flyttet til Svåa, ble det øvre kullhuset brukt til masovnkullet. Dette har ført til en del forvekslinger, bl.a. har branntaksten i 1867 feil angivelser. Få år etter avviklingen av jernverket i 1884, ble det tatt et fotografi som viser at murer og søyler står, mens tak og treverk er fjernet. Så sent som i 1907 er det fotografi som viser at slaggsteinsøyene står. Når de ble fjernet, vet en ikke sikkert, men det var nok i mellomkrigstiden.

Det øvre kullhuset. Foto: Isak Strat 1920-åra. Gjerstad Historielag

AID 86950-62. Murer etter stangjernhammerens kullhus - det øvre

Dette kullhuset var det siste som sto igjen, det ble revet i mellomkrigstid. Det fins flere fotografier hvor dette er med, tatt fra ulike kanter. Når dette ble stående igjen etter at sliperiet kom i gang, kan det skyldes at det plasseringsmessig sto så vidt langt oppe i skogkanten fra de sentrale sliperibyg-

ningene at det ikke var til hinder for virksomheten. Det ble sannsynligvis brukt som lager.

Bygningen var av samme bygningstype og utseende som masovnens kullhus (det nedre). Disse var også oppført omtrent samtidig. Sannsynligvis har kullhusene stått på omtrentlig samme sted fra 1700-tallet, men noen kartfesting foreligger ikke.

Her ser en det øvre kullhuset til høyre. Foto: Wergelands Kunstforlag ca. 1930. Gjerstad Historielag

I følge branntakst i 1794 og 1806 var det oppført av bindingsverk og bordkledning. Den østre vegg var 2/3 dels oppsatt av mur. To åpninger på søndre takflate til nedstyrting av trekull. I 1837 står det at kullhusene er som før, men forfalne.

I branntakst 1847 står det at kullhuset er nyoppført. Det er her opplysninger som ikke stemmer med det utseendet som er på bilder fra mellomkrigstiden.

Kullhuset lå høyere enn hammeren. En forutsetter at det var en enkel måte å trille kull ned fra kullhuset til hammeren, der kullet vel ble styrtet ned i en binge fra et utbygg/kvist på taket.

Da stangjernhammeren ble flyttet til vannfallet ved møllen ved Svåa i 1850-60-årene, ble det øvre kullhuset deretter benevnt som masovnens kullhus. Her har en brukt høydebetegnelse, det øvre og det nedre, for å unngå forveksling.

Bygningen tidlig på 1900-tallet: Bakre del av grunnmuren ser ut fra fotografier å ha vært noe høyere i sørøstre kant enn i nordre. På denne muren er det satt søyler av slaggsteinsblokker i for-

band. På foto fra ca. 1922 ser det ut til å være ti slaggsteinblokker lagt i en firkant med tre i hvert lag. Det er åtte slike søyler på husets nordre langside. Mellom disse er det fylt ut med liggende bord. På bygningens østre gavl, er det bare synlig hjørnesøyler, trass i at bredda ikke er ubetydelig. På nedre del er det i gavlen liggende bord, mens det i røstet er stående. I østre gavl er det en stor bred døråpning, og midt i røstet en hengslet trelem. Taket er tekket med tegl.

Det øvre kullhuset hørte opprinnelig til stangjernhammeren. Etter at det nedre Kullhus ble revet, tjente dette som kullhus for masovnen. Etter jernverkstiden ble det vel brukt som lager fram til det ble revet i mellomkrigsårene. Foto: Riksantikvaren ca. 1920.

Synlige murer pr i dag: Terrenget er relativt flatt, men skråner bratt bak der huset har ligget. Husets fundament er delvis synlig i skogbunnen, men det har vært ryddet noe gran og hogstavfallet vanskeligjør en nøyaktig måling og beskrivelse nå. Grunnmuren ser ut til å ha bestått av et par omfar med naturstein/slaggstein som en ringmur. Deler av slaggsteinssøylene ses.

Kullhusene ligger i en bakke hvor de hestetrukne kullkorvene ble kjørt opp på baksiden og tømt ned i binger. Veien med snurampe på enden av kullhuset er intakt, delvis også murer og slaggsteinssøyler. Foto: KF 2016

AID 86950-63. Vei til øvre kullhus

Kullet ble kjørt med hest og slede med kullkurv opp veien på østre ende av kullhuset. Veien går i skrånende terreng opp bak den tidligere bygningen. Her ser en fortsatt en enkel veioppmuring. Veien gikk deretter bak huset med en oppmurt snuplass i heien oppe bak husets vestre ende. Kullhuset hadde en kvist i taket på innsiden (sør) der kullet ble styrtet ned.

Oppmuring ved snuplass i bakkant av kullhuset. Foto: KF 2016

Den oppmurte veien danner muligens indre side av kullhuset, på sørsiden. Det er litt usikkert om veien gikk høyere opp i skaret her for å fortsette i retning vestsiden av Kjenna.

Dammen i Svartelva har stått i den smaleste kløften. Det fins bolter og merker etter festeanordning for dammen. Foto: KF 2016

AID 86950-64. Spor etter hammerdammen

Svartelva får en svært trang passasje mellom to bergnabber, 10-15 m sørøst for Hammeren. Her sto etter tradisjonen Hammerdammen. Dette er eneste innsnevringen av elven, slik at det er ingen tvil om at dammen må ha ligget innenfor en avstand av et par meter. Dammen må ha blitt anlagt da jernverket startet opp i 1707-08. Det har antakelig vært en fast dam med regulering for utslipp. Kanskje med luker eller nåler. Det er spor etter bolter ved det som må ha vært fremre del av dammen. I bakre kant er det mindre murrester mot knausen i østre kant i fjellet.

Arealet i bakkant som ble oppdemt, kalles fortsatt Kjenna. Nå er Kjenna navn på det jordet som er utdrenert, sjøl om det vel fortsatt lett blir fuktig på det mest lavtliggende partiet. Det senere slipe-riet hentet vann til sine turbiner i klinkede jernrør på 826 m direkte fra fallet fra Svart. Da måtte denne dammen fjernes.

Stangjernhammeren var en stor og høy bygning med murt bakvegg mot sør og vest. Her var det storhammer og flere herder for oppvarming av jernet. Overvannshjulet lå ute i vestre renne i elva. Foto: KF 2015

AID 86950-65. Murer etter stangjernhammeren

Murene etter stangjernhammeren ses på vestsiden av Svartelva like under damstedet. Den mest synlige av murene er den vestre bakveggen som fortsatt står som en høy natursteinsmur i landskapet, men også bakveggen mot sør, som var delvis i naturstein, er synlig. I elveløpet ser en lavere murer etter vannhjulene. Disse murene er blitt noe ødelagt ved plassering av turbinrørene til slipe-riet/kraftverket.

Stangjernhammerens størrelse er endret flere ganger på 1800-tallet. Murene har naturlig nok vært gjenstand for endringer i takt med ombyggingene.

Da verket ble anlagt i 1707-08, ble det bygd stangjernhammer. Det er overveiende sannsynlig at det ble bygd på dette stedet på grunn av vannbehovet og nærheten til masovnen som lå nedafor. I 1714 ble det bygd nok en hammer på vestre Rød i Søn-deled, da vannmengden fra Svart var utilstrekkelig (ustabilt) for utsmiing av alt råjernet. Alt i 1724 beskrives hammerhytta som "brøstfældig, dog i fuldt Arbeide og brugelig" med to esser med bel-ger, hjulstokker, hammer og hammerhjul, stestokk og renner. (Hanssen 1903 s. 67) Det heter seg at

Ellefsen-brødrene bygde ny stangjernhammer i 1771 og ny renne i 1779 (Vevstad 2008 s. 81).

I branntaksten fra 1794 beskrives hammeren slik: Oppført av bindingsverk i en lengde av 17 m, bredde 12 m og i høyde 3,5 m. To hammerherder og fire trebelger som drives av tre svære trehjul ved bygningens nordre, østre og søndre hjørne. Inngang på østsiden gjennom to dører. Taket tekket med tegl, mens overbygget over vannhjulene er av tre. Det står ikke her at bygningen er i dårlig forfatning. I 1807 står det i branntaksten at bygningen var uforandret, men likevel så forringet at verdien ble halvert (fra 1600 rdl til 800 rdl).

I branntaksten av 1837 anføres det at stangjernhammeren er ny, oppført for få år siden. Bygningen er da dobbelt så lang (33,5 m), med samme bredde og høyde. Nå er det fem herder og en blåsemaskin. I 1867 er bygningen forkortet og det meste av hammermaskiner, herder og smelteesser er flyttet. Bygningen er da i dårlig forfatning og skal rives. Den nye hammeren ved Svåa høyere oppe i vassdraget er da oppført og brannforsikres i denne samme branntaksten.

En vet ikke når hammeren ble revet, men kartet fra 1884 anfører 4-6 bygninger, bygd mer eller mindre sammen, på dette stedet. En av disse er "jernboden", et er hjulhuset. De fleste, antakelig alle, krysses ut for å rives når sliperiet skal oppføres.

Men dersom bygningene ikke hadde stått der da kartet ble tatt opp, ville de vel ikke blitt tegna inn.

På det eldste bildet over Verket, P.B. Melaas' fra 1885-86 er maskineriet i masovnen alt fjernet og flyttet til Nes Verk. Det finnes derfor ikke fotografi av hvordan masovnen var når den sto som sentralbygget på Verket. Mange branntakster er relativt detaljerte, så en kan få en god oversikt ved systematisk å gjennomgå disse. Gjerstad Historielag

I 1889 ble sliperiet igangsatt. Dette ble reist på masovntomten for direkte å kunne nyttiggjøre seg vannkraften. Den østre delen er i mur med en påbygning mot vest i tre. Sliperibygningen ble revet i 1951. Murrestene en ser i dag er dels etter masovnen, dels etter sliperiet. Tilhører Aust-Agder museum og arkiv

AID 86950-66. Murer etter masovnanlegget/sliperibygningen

Sentralt på Verket ligger murrester etter masovnanlegget og etter det senere sliperiet.

Masovnen

Før malmen ble fylt i masovnen, måtte den rostes. Dette gjorde malmen lettere smeltbar, befridde den for væske, svovel og fosfor. Rostingen foregikk i egne rosteovner som sto nær masovnen. På 1700-tallet er det beskrevet at det var 6 rosteovner. Om det er påvisbare murrester i grunnen ved masovnen, vites ikke. En kan ikke se noe identifiserbart på markoverflaten. I en periode skal rosteovnene ha ligget på bygningens vestre side.

Masovnene ved Eikelands verk skal ha vært av "vallonsk type" (tysk). En ser av branntakster og andre kilder (bl.a. regnskapsbøker på 1700-tallet) at det gjennom tidene har vært nymuring av masovnen, ikke bare utskifting av masovnstellet (nedre del av pipen) som ble gjort med få års mellomrom, da disse spesielle sandsteinene, ofte engelske, ble utbrent på grunn av heten. I 1752 skal det ha kommet ny masovn (Hanssen 1902).

De masovnene som fra 1700-tallet til slutten av 1800-tallet har etterfulgt hverandre, har neppe blitt fullstendig destruert, men en har fornyet det som har vært nødvendig av tekniske årsaker, og likedan av økonomiske årsaker beholdt det som kunne nyttes. Nærmere studier av beskrivelsen av masovnene i bl.a. branntakster, vil kunne bringe ny kunnskap. Siden masovnen er den mest verdifulle bygningen ved jernverket, er den oftest

grundig beskrevet.

I 1835 ble det bygget ny masovn etter engelske prinsipper av en engelskmann ved navn Nobel, som døde i Risør samme året. I henhold til amtman- nens femårsberetning 1846-1850 ble det produsert 337 440 kg rujern, 16 640 kg støypegods og 263 040 kg smeltestykker. Eikelands verk var det eneste som drev med tilvirkning av slike smeltes- trykker, kalt "blooms". Disse ble eksportert til England for videre å brukes til ståltråd. Dette he- ter seg at var det best skikkete og best betalte jernprodukt i Norge. (Vevstad 1943)

I 1873-1875 ble det bygd ny masovn basert på mo- derne prinsipper om varmluft for å effektivisere driften. Dette var den siste trekullbaserte masovn i landet. Det kan da ha blitt mer neddriving for å få inn nytt maskineri. Det var Aall på Nes verk som sto for den nye innretningen. Rujernet, også til bruk på Nes verk, ble produsert på Eikelands verk i den siste perioden. Da Nes verk gikk konkurs i 1884 og også Eikelands verk ble lagt ned, kjøpte Aall etter kort tid den tekniske delen av denne nyoppsatte masovnen og flytta den til Nes, hvor den ble gjenoppført. I den forbindelse kan mye av den eldre del av bygningen ha blitt revet for å få ut maskineriet.

Tresliperiet

Store deler av Eikelands verk ble deretter kjøpt av et interessentskap som dannet I/S Egelands Verk for å reise et tresliperi på stedet. Tresliperiet ble lagt der masovnen hadde ligget, da dette var nød- vendig for bruken av elven. Ved sliperioppbyg- ninga ble mange av de gamle bygninger på Verket beholdt som kunne nyttes i den nye virksomheten. En ser ikke bort fra at også murrester fra masov- nen inngikk i underetasjen i sliperiet. På bilder av sliperiet, særlig to fotografier tatt fra omtrent samme vinkel fra sør, ser en både i 1890-åra og 1911 natursteinsmurer på sliperiets sørside som ser ut som reminisenser av en tidligere bygning. (Vevstad 2006 s 82 og 83) Sliperiet var bygd dels i murstein (teglsteinsdelen mot elven), dels i tre (vinkelbygget mot vest).

Sliperiet var prosjektert med drift for to slipestei- ner, men det ble klart at vannføringen var util- strekkelig for dette. Sliperiet på Verket ble ned- lagt i 1916 pga fordyrende frakt ned til Søndeled. Det var i 1892 reist et nytt sliperi ved Stifoss litt lenger nede i Gjerstadvassdraget, hvor den ene slipesteinen ble flyttet, og i 1907 ble det bygd nytt, stort sliperi på Søndeled ved elvens utløp.

På kraftverkets sørside er det en rekke murerres- ter som er vanskelig tolkbare uten dypere kjenn- skap til alle stadier i masovnens endringer og i forhold til de mange tilbygginger som var rundt en masovn. Noe er nok også fra tresliperiperioden.

Kraftverksbygningen ble reist i 1951 etter at sliperiet var revet. Foto: KF

AID 86950-67. Kraftverksbygningen

I 1916 ble det bygd en kraftstasjon med turbin i et rom inne i sliperiet og i januar 1917 var kraftover- føringen til sliperiet på Søndeled klar. Under siste krig ble det inngått ny avtale med Aust-Agder Kraftverk om kjøp av strøm herfra. I 1951 ble sliperibygningen på Verket revet og en mindre bygning for kraftstasjon reist. (Vevstad 2006)

Kraftverkets plassering på elveforbygningene. Foto: KF 2015

Dagens kraftverk står fundamentert ut mot elven på gamle natursteinsmurer, sannsynligvis fra masovns tid. På kraftverksbygningens søndre gavl er det innmurt ei steinplate med skrift i relief, i likhet med steinplatene i muren på forvalterboligen, men med en annen skrifttype. Etter tradisjonen skal den ha stått på masovnen og ble funnet ved rivingen av sliperiet (KF, pers. medd.) Teksten er: *HERREN GIVE NAADE LYKKE OG VELSIGNELSE*.

Undermuren hviler på rester etter masovn/sliperi.

Muren etter klokkebua. Foto: NOS 2014

AID 86950-68. Murer etter klokkebua

Klokkebua/badstua/tørrehuset/snekkerverkstedet - den kalles litt ulikt gjennom tidene - var en av de gamle bygningene fra jernverket som var ment

å skulle inngå i fredninga i 1923. Dette synes uklart formulert, slik at bygninger uten nytteverdi ble fjerna i slutten av 1930-åra. Fra Ånon Hjellens notater: "Lars E. Brokeland kjøpte i 1937 Badstua".

Fra branntakstene vises bygningens dimensjon (omregna) til 8-9 m x snau 8 m i flate. Bygningen er tømret, i to etasjer, men også med rom i røstet. I badstua var det da en tre-etasjes kakkelovn.

Det er diskutert hva som skulle tørkes i badstua, for fra første gangen bygningen er nevnt, er betegnelsen tørrehus anvendt. Siden denne bygningen ligger like på nedsiden av masovnen, like ved formerstua, hvor utstøpinga av jernet foregikk, antar en at dette tørrehuset kunne ha vært benyttet som tørke for trematerialer i den eldste tida. Det er trelemmer i gavlen både i 2. og 3. etasje som kan brukes til å ta inn plank (og gi lys til rommene). Sannsynligvis sto også verdifulle treformer til ovner og andre gjenstander oppbevart her. Seinere er det i tillegg også andre bygninger som kalles tørrehus og materialbuer, så dette er noe forvirrende. I disse sistnevnte ble det antakelig oppbevart rostet jernmalm før den skulle smeltes i masovnen.

I 1846-branntaksten kalles denne "Arbeidshuus eller Snedkerværksted", og har da undergått en hovedreparasjon. Det står at bare underste etasje har vinduer, her er 7 fag, hver på 16 ruter (2x8). I øvre etasjer er 4 jernbeslåtte lemmer. Foruten jernovn er det i huset også en *skorstein* (eg. grue). Og dessuten var det oppført et klokketårn. Alt i 1837-taksten var et eldre nærliggende materialhus i bindingsverk blitt revet, og et nytt materialhus bygget til som en halvtেকke på østsiden av dette tørrehuset. Det er denne som i dagligtale kaltes badstuskjulet.

Ved masovnen sto en bygning som i branntakstene er dels kalt "Tørre- og materialhuus", seinere "Badstue", men lokalt ble den kalt "Klokkebua" etter signalklokka som kom i 1840-åra. Bygningen ble revet i 1937, trass i at den var blant de freda bygningene. Foto: Riksantikvaren ca. 1920.

Siden det er vinduer og stor ovn - kan dette også tidligere ha vært masmesterens oppholds- og arbeidsværelse. Om navnet "badstua" er et oppnavn fordi det var et oppvarmet arbeidsrom, vil en neppe få vite. Omtalen lokalt ble etter hvert klokkebua. Klokken ble ringt i til matpausene, og det hermes etter arbeiderne som beskreib det dårlige kostholdet, og ga det rytme etter klokka: "Klaring og klomp, silderomp' og stomp". Metallklokken er nå på Sønedeled-gården, hvor den henger i et lite tårn på bryggerhuset.

Fotografiet fra ca. 1920 (Riksantikvaren, gjengitt i KOM 1993 s. 308) viser flere rel. høye vinduer og stor to-fløyet dør. På østsiden er taket trukket ned over badstuskjulet som har en egen, litt mindre, to-fløyet dør. Fotografiet viser at det lille taket over metallklokka er tekt og går opp i en spiss. Tilsynelatende er tekkingen med spon.

Nå er det en mur av naturstein uten synlig mørtel, ca. 7x12 m, av høyde ca. en fot. Den ble gravd fram i 2014. Ånon Hjellen bygde, kanskje i 1970-åra, en enkel reisverksgarasje på stedet der klokkebua hadde stått. Garasjen ble revet i 2009. Det var til da ikke vinterbrøytet vei fram til bolighusene. Fylkesvei 78 endte og hadde snuplass ved malmplassen, derfor ble garasjene bygd der. Om

de gamle murene ble påvirket av denne siste byggingen, er noe uvisst.

AID 86950-69. Garasjebygg på Sletta.

Ikke freda etter § 15.

Det er noe uklart om det har hørt en egen uthusbygning til Sletta-huset. Verken branntakstene eller kartet fra 1884 viser noe eget uthus. Et spørsmål blir da om beboerne hadde felles uthus med andre eller om det ble brukt en del av et annet uthus, som den nærliggende klokkebua eller materialhusene bortenfor.

På bilde av P.B. Melaas 1907 står det en bu nesten inntil klokkebua, slik som det er på kartet fra 1884. På RA-fotografi fra ca. 1920 (KOM 1993 s 308) ser en en klessnor festet mellom klokkebua og et da gjenværende uthus/bu. Da er vestre delen av den lange lave bygningen, materialhuset eller jernbua, borte.

Kristen Strat satte opp den garasjen som nå står i 1970-80-årene. Der sto et enkelt, lite reisverksut- hus som han da rev. En kjenner ikke til alderen for dette bygget, som da skal ha vært vedbu for Sletta-huset.

Ved masovnen lå et jern- og materialhus. Dette ble lokalt kalt sandbua, en antar at det var den fine støpe-sanden til formene som ble oppbevart der. Det var egentlig to lave hus som sto etter hverandre. I enden var skut for jernvekta. Utsnitt av P.B. Melaas' fotografi 1885-86. Gjerstad Historielag

AID 86950-70. Murer etter sandbua

Navnet sandbua er bare knytta til tradisjonen, vi finner så vidt en kan se ikke dette navnet igjen i branntakstene. Her heter det seg etter tradisjonen at sand/leire til støpeformene ble oppbevart.

I 1846 er det her en bygning som kalles "Jern- og Materialhuus". Denne som er oppgitt til (omregnet) ca. 8,5 m x ca. 6 m. I 1867 er denne også bekreftet. Det er en tømret bygning, avdelt med en tømmervegg til to rom. I et utskott i husets østre ende står ei stor jernvekt.

Sandbua sett frå nord. P.B. Melaas' fotografi 1907. Gjerstad Historielag

Gjennom tidene kan et slikt hus ha blitt brukt til flere formål. Støpesand er ved et jernverk råmateriale til formene, og beliggenheten like ved

masovnen er naturlig. Etter Ånon Hjellens opptegnelser står det: "Sandbua var merket 1730. Den ble i 1937 solgt til Stener Flaten". Ingen vet mer om den videre skjebnen.

I andre kilder står det nevnt en fagverksbygning her. Det må være en feiltolking av fotografiet 1885-86. Bildet er tatt fra øst mot vest, der en ser denne bygningens gavl. Her er taket trukket ut over bygningskroppen, det var det som kalles et utskott til jernvekta. Belysningen på bildet er noe spesiell, og det kan kanskje synes som utmurt bindingsverk, men ved nærmere studium ser en klart at bygningsmaterialene er laft, en ser liggende tømmerstokker.

Den lave muren som ble framgravd av arkeologene sommeren 2014, er enten en del av den gamle masovnens formerstue eller den ovennevnte sandbua. Støping av jernprodukter ble foretatt foran sandbua, og det har vært antatt at murene tilhører denne.

AID 86950-71. Elveforbygninger

Svartelva har fra damstedet (Hammerdammen) hatt rette, oppmurte sider i tørrmur. Byggesteinene synes lokale, det er en mørk steinsort som ofte

Svartelva har fra damstedet og ned til utløpet i Vadstøvannet natursteinsmurer på begge sider, oftest i en høyde av et par meter. Foto: KF 2015

brukes her. Beskrivelsen går fra dammen i sørøst til Vadstøvannet i nordvest.

Ved hammeren er murene lave. På vestsiden sto hammerbygningen på mur helt inntil elven. Det overbygde hjulhuset som dekte overvannshjulet, sto forankret på en mur ute i elven. Dessuten var det et vannhjul for drift av kleinsmia på østsiden. Murrestene er synlige, selv om en del har blitt skadet ved etablering av turbinrøret til kraftstasjonen, både i 1889 og i 1980-årene, og nok også ved tidvis stor vannføring i elven.

Noen meter lenger nede, ved broen, faller elven brått. Her deles løpet i to ved en mur, som i sin tid var masovnnrennen som førte vannet til masovnhjulet. Dette var også et overvannshjul. Turbinrøret ligger på denne nå. Hovedløpet på østsiden er fritt. Muren på østsiden er flere meter høy, men også på vestsiden er det natursteinsmur som fortsetter under kraftverksbygningen og i sin tid nok har ligget under masovnen. Fra kraftverket fører en liten støpt bro fra 1950-årene over elven.

På nedsiden av kraftverksbygningen kommer turbinvannet ut. Elven danner her en sving og flyter roligere. Høyda på murene avtar naturlig nok, ned mot ca. 1 ½ m. Dette er nivået på arealet omtrent ut til hovedvassdraget.

Ikke langt nedenfor kraftverksbygningen munnet tidligere Gunhildsbekk ut i Svartelva, på østsiden. Denne bekken ble lagt i rør for en del år tilbake.

Det har i de siste desennier vært foretatt flere reparasjoner av elvemurene. Dette har vært gjort på en forbilledlig måte. Forstøtningsmurer av denne typen vil alltid være under trykk fra begge kanter, så også i framtida må en regne med reparasjoner av elveforbygningene.

Ved alléen er det en bro over elven. Her har eldre natursteinsbrukar fått sementpålegg, kanskje i 1950-årene. Under brudekket ligger jernbjelker. På eldre kart og fotografier ser en at det flere steder var mindre interne veier med broer som krysset elven på denne strekningen nedenfor

masovnen/sliperiet. Broene er borte, en ser svake spor etter noen av disse veiene.

På kartet fra 1884 er det naturskapte, opprinnelige elveutløpet tegnet inn. Slik situasjonen er nå, bøyer utløpet mot nord. Der det naturlige utløpet gikk, vest for fylkesveien, går det en murt kanal av hogde naturstein. Denne er helt overdekt av jord, det er faktisk et pløybart jorde over denne. Kanalen har en høyde og bredde slik at en unge kunne kripe gjennom den. Denne kanalen er fortsatt intakt. Utløpet ble flyttet og kanalen ble etablert i sliperiperioden. Det gamle elveutløpet kalles Gammelstrand. Elvemuren går rundt neset i denne retning. Gårdsbrygga ble etablert som brygge for forvalterboligen. Hva som ligger bak flyttingen av denne delen av elveløpet, er en ikke sikker på. En teori er at når både hovedløpet og kanalen førte vann og forårsaket strømning i hovedvassdraget, ble både Gårdsbrygga og den anlagte tømmerkjer-raten i Gammelstrand isfri.

Muren etter sprøytehuset ses midt i bildet. Foto fra Malmveien. NOS 2017.

AID 86950-72 Sprøytehusomta

Like sørøst for veien opp til kilebanen, i kant med Stålkjennkleivas start, ligger det en klart oppmurt liten natursteinsmur. Den er litt over en meter lang, og danner sammen med en tverrmur som er mer overgrodd, en liten flate inn mot en steil bergvegg. Det nordvestlige hjørnet er antakelig rast ut. Det er vanskelig å si utstrekningen mot sør, da området er svært overgrodd av buskas.

På et litt lavere nivå, en halv meter nord for denne muren, er det igjen ei rekke av stein, parallelt med den førstnevnte muren.

Dette er stedet som i tradisjonen kalles sprøytehusstomta. I branntaksten i 1902 er det nevnt to sprøytehus (til brannsprøyter) som ligger nær hverandre. Det eldste nevnes også i branntakst av 1891 med en dimensjon av 5x3x2 m, oppført av bindingsverk på holdstein, bordkledd og malt, tekket med bord og tegl. Det nyeste var 4x4x2 m, samme konstruksjon, men tekt med takpapp.

Forstøtningsmuren til bygningsflaten ses opp for veien. Foto NOS 2017.

På utsnitt av P.B. Melaas' bilde fra 1907 ser en midt i bildet to mindre bolighus. Disse finner en igjen i branntakstmaterialiet. Gjerstad Historielag

AID 86950-73 Murrester/flate etter bolighus

Like øst for veien til Svart ses en oppmurt natursteinsmur i ca. 12 m meters lengde som i sør går inni et skrått fjellparti. Denne muren danner en flate på ca. 35 kvm avgrenset av en vertikal knause i nordøst. Flatens avgrensning mot øst er uklar.

Muren er sannsynligvis en forstøtningsmur for å få til ei plan byggeflate. Mot øst ender flaten inn i en forstøtningsmur som danner ytterligere en mindre flate litt høyere oppe. Området er dekket med buskas.

På fotografi fra 1907 skimter en dette lille huset, som er røstet nord-sør med fasade med vindu mot vest. En kan se at taket er tekket med tegl, pipen kalkhvitta. Muren foran er synlig. Om uthuset med nødvendig do og vedskjul har ligget på samme flaten eller på den mindre flaten høyere opp, vet en ikke. Kanskje har det øvre planet vært for bærbusker. Det har ikke lyktes å finne opplysninger om dette huset i de branntakstene som er gjennomgått, men det fins takster som ikke har vært prioritert i denne omgang.

I denne fjellkløften finner en murer etter det lille bolighuset som sto her. Foto: NOS 2016

AID 86950-74. Tuft etter bolighus i kløften

I en naturlig forsenking i terrenget, mellom to mindre koller, er det en mur som former en byggetomt. Muren har en lengde på 5,8 m, er bygget med opptil tre lag stein og har en høyde på opptil 1,1 m. Et naturlig hulrom i klippen innenfor muren kan ha fungert som en form for kjellerrom (måler 3,4 x 2 m). Fjellet i kløften er tilnærmet flatt, og muren og flaten utgjør grunnflaten for en bygning. På de tidligste fotografiene ser en at det er et bolighus med pipe som ligger med tegltekt takfla-

te mot nord (jf. AID 86950-73). Sannsynligvis har det også vært et tilhørende uthus.

Stålkjennkleiva er en del av malmveien fra jerngruvene tre km innover i nordøstlig retning. Veien er bygd i svært skrånende terreng med dels bratte murer og nå dels fyllinger. Foto: NOS 2016

AID 86950-75. Stålkjennkleiva

Malmveien begynner ved Svartveien og går fram til jerngruvene i Gruveåsen ved Stålkjenn. Vi skal følge den nordøstover fra Verket til toppen av kleiva, en strekning på ca. 350 m meter - det er denne delen som kalles Stålkjennkleiva.

Veien har en bredde fra ca. 2 til 3,7 m, bredest i nedre del, der den har blitt utvidet i senere tid. En kjørebredde fra 2 og opp mot ca. 2,6 m vurderes som den opprinnelige bredden på veien. Flere steder er den bygget opp og ligger på fylling som er synlig på vestsiden, se kart

Stålkjennkleiva. Foto: KF 2016

Murbyggerne har sannsynligvis vært verksarbeiderne. Mange av disse var allsidige mennesker som ble brukt der det var størst behov, enten det var ved masovnen eller i gruvene. Dette har belegg i regnskapsprotokollene fra siste del av 1700-tallet. Murene er derfor ikke bygd av profesjonelle veibyggere, og ser ut deretter. Kanskje har det vært lagt på fyllingsstein enkelte steder når tyngre redskap ble tatt i bruk.

Den nederste kleiva er svært bratt. Her har veien i løpet av århundrene skåret seg ned i løsmassene, slik at den nå er som en hulvei. Denne nederste kleiva mot Verkensveien er ikke i bruk lenger - gangstien går via Kilebanen og/eller traktorslepa på andre sida av jordet. Nå er denne delen av kleiva fylt opp med kvist etter rydding ved Kilebanen. Ved hestetransport av tung malm måtte det brukes vreister (kjettinger på meiene) for å bremse farten her tidligere. Terrenget stiger svakt og veien her får en noe uryddig veimur på vestsiden, dels preget av utfylt masse. På innsiden av veien er det berg som har vært "kakket på", dvs. breddevidet noe, også i den senere tid.

Videre nordøstover er det dels noen flatere, dels brattere partier. Her er det naturlig nok høyere veimurer. Murene er laget av stedlig naturstein, sannsynligvis brutt ut på innsiden og lagt ut, slik at dette ikke er presise murer. Midt i kleiva er det et naturlig bergframspring som veien går over og bøyer litt av mot øst. Her er en særlig fin utsikts-plass over Verket. Veien forsetter med stigning og nye murer. Midtveis i nederste bakke er det lagt store, flate heller over Gunhildsbekk, som går i hellelagt undergang under veien. Veien stiger fortsatt med nye veimurer inntil en krapp sving mot øst i nærmest rett vinkel. Her er veimuren forankret videre i rett linje mot fjellfoten i fjellsiden av Kollen i en lengde ca. 10 m, ca. 2 m høy. Ved den krappe svingen kommer veien nesten i kontakt med terrenget på begge sider, bare få steder er det behov for litt oppstøtting. Veien går så inn mot Gunhildsmyr. På dette punktet er en ute av fredningsområdet, men veien fortsetter med varierende synlighet videre innover mot Gruveåsen.

Kilebanen ligger høyt over bebyggelsen, hvor murene dels er av naturstein, dels slagg og dels fôringsstein. Dette var verkets festplass. Foto: KF 2015

AID 86950-76. Kilebanen

Øst for den gamle forvalterboligen, på en flate som ligger ca. 12 meter høyere enn bolighuset, har det vært anlagt kilebane (keglebane). Den store flaten utgjør et areal på omtrent 40 x 30 m.

Mot vest, nord og dels mot øst er det grovt oppsatte murer, dels bygd med naturstein, dels med slaggstein, den vestre med mye fôringsstein. Disse motstøter fjellnabber og utgjør slik en uensarta kant ned mot den gamle forvalterboligen.

I ytre kant av flaten er det plantet syrin. Under muren vokser spirea, slik at muren ikke synes før en aktivt leter den opp. Muren er på de høyeste partiene omlag en meter. Malmveien til Stålkjenngruvene går i sørøstre kant av kilebanen. I den bratte skråningen ned mot veien mot Svart/Sprøytehustomten, er det også en anlagt sti på nordsiden. Denne går dels på berg, dels på trappetrinn som har forskjøvet seg.

På Melaas' panoramabilde fra 1907 er det tydelig å se at skråningen er nylig ryddet for større trær. (Muligens har det vært beite her i etterkrigstid. Nylig har det igjen vært ryddet for kratt.)

Noen bruk av kilespill kan ikke erindres i manns minne. Det er heller ikke spor av den lange trebanen som må ha stått her. Jf. delrapport Hager og alléer.

Kilebanen har i tradisjonen vært Verkets festplass den gang da Verket var et eget lite samfunn, antakelig fram til nedleggelsen av sliperiet i 1916. Her står det fortsatt en høy sokkel/feste for en stor flaggstang. Her var det skytterkonkurranser med standplass ved den østre muren. Blinken var av støypejern og sto trolig femti meter borte i bakken, under Stålkjennkleiva.

Se rapport vedlagt forslag til fredning for mer informasjon.

AID 86950-77. Tuft etter kleinsmie og spikerhammer

Det er ingen murrester etter kleinsmie/spikerhammer utover murene i Svartelva etter hjulhuset som lå midt i elven. En kleinsmie ved et jernverk var stedet der en smidde ut mindre redskap, låser, hengsler og lignende. Det ble etter hvert også reparasjonsverksted. Spikerhammeren produserte i femåret 1846-1850 årlig 3 360 kg spiker.

På kartet 1884 er det på østsiden av elven to store bygninger, den øvre er røstet øst-vest, den nedre nord-sør. Den øvre har tydeligvis en overbygning over elven. I 1794 er kleinsmie tømret med tegltekktak, inneholder herde med esse/belg. I neste branntakst i 1807 er den verdisatt litt lavere. Da er det i tillegg oppført en spikerhammerbygning av bindingsverk, bordkledt og med tegltak. I denne er fire hammere og en valsejernshammer med herde, belg og tilhørende hjul og renner.

I 1837-branntaksten står det at både kleinsmie og spikerhammeren er revet. Det er oppført en ny spikerhammer som også er kleinsmie. I kleinsmiedelen er to herder og en blåsemaskin med vannhjul. I den andre delen er der en spikerhammer med esse, hvor også den nevnte blåsemaskinen brukes. Hjulhuset er tegltekkt. Det gikk vannrenner til spikerhammer og til blåsemaskin. I 1867 er det samme bygningen som beskrives. Nå er det kleinsmie i den ene del av bygningen og filehoggerverksted i den andre delen. Vannhjulet er fjernet.

Bygningene var delvis plassert på de forstøtningsmurene som en i dag anser er en del av elvefor-

bygningen. Terrenget danner her en liten slette, hvor elven renner rolig. En er litt usikker på hva som er murer etter hjulhuset til hammeren og hva som tilhørte kleinsmia. De sto etter branntakstene så nære at de var nærmest sammenbygd.

Ved legging av det store jernrøret til sliperiet i 1888/89 ble muligens en del av disse murene skadet. Da det nåværende glassfiberrøret ble lagt i 1980-årene, ble antakelig ytterligere skader skjedd. Stein kan også ha rast ut ved stor vannføring. Kleinsmia sto på sletten der nåværende traktorgarasje står.

AID 86950-78. Ny traktorgarasje for Kristen Strat

I 1983 reiste Kristen Strat en ny traktorgarasje der det tidligere sommerfjøsset hadde stått. Før den tid har det i hele jernverksperioden vært kleinsmie her jf. AID 8690-77.

Traktorgarasjen er et moderne landbruksbygg satt opp av reisverk, panelt med stående kledning og tekt med plater, preget som takstein. Fundamentet er støpt betongsåle. Hvor dypt fundamenteringen går, vet en ikke. Sommerfjøsset var etter tradisjonen halvparten av det tidligere snekkerverkstedet (AID 86950-82). Beboerne i Gata satte etter nedrivingen opp dette huset som et felles uthus på murene etter et av de gamle bryggerhusene (1983). Den andre delen var flyttet over elven til Dalstø som uteløe. Denne sistnevnte delen er nå falt helt sammen.

AID 86950-79. Brønn ved den gl. forvalterboligen

Brønnen ligger på sørvest siden av den gamle forvalterboligen. Denne ligger inntil fjellet, nær veien mot Svartelva, ikke langt fra der det gamle sprøytehuset sto. Denne brønnen var delvis blitt ødelagt, er grunn og ble rekonstruert i 2014. Det er bevart rester av steinsetting med slaggblokker og teglstein. Den ble fram til i 1970-årene brukt til nedkjøling av melkespann før levering til meieriet. (KS, pers. medd.)

I 1860-åren ble det startet opp en stor produksjon av filer. Bygningen hvor denne virksomheten fant sted, ble kalt filefabrikken. Det var en lang bygning som lå på østsida av elven. I sliperiets tid ble bygningen brukt som tørkehus for tremassen. Tørkehuset brant i 1908, og ble deretter oppført i samme form, men i mur. På Widerøes flyfoto 1957 ser en murstrukturene bak kraftverksbygningen. Gjerstad Historielag

AID 86950-80. Murer etter filefabrikken/tørkehuset m. kaloriferen

Øst for kraftverksbygningen, på østsiden av elven står det en høy terrassemur som deler landskapet her. Mot elven ser en også en lavere mur. Øvrige murer er i tidenes løp blitt fjernet, og arealet er tilsådd og holdt som plen. Også en tilsvarende men lavere terrassemur øst for denne, nærmere den gamle forvalterboligen, danner en flate som klippes som plen. På denne terrassemuren rett inntil elva sto det i siste del av 1800-tallet en lang to-etasjes trebygning, filefabrikken. Fileproduksjon i større stil ble tatt opp i 1860-åra. Det var mange arbeidere sysselsatt med dette, også kvinner fra omliggende plasser, viser folketellingen i 1865. I branntaksten i 1902 kalles det "Tørrehuset", og var gjenbrukt ved sliperiet til tørking av tremasse. Tørkehuset brant ned i 1908 og ble gjenoppbygd i samme form, men da i murstein. Tidspunktet for når bygningen ble nedrevet, kjenner en ikke. Den høye murpipen etter kaloriferen - fyringsanlegget - som lå på flaten nedenfor, ble revet i 1937, i følge Ånon Hjellens notater.

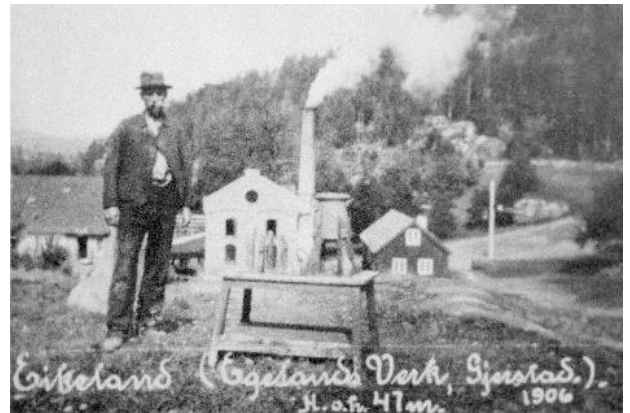
Mellom den gamle og den nye forvalterboligen var det en gangvei. Denne framkommer på flere bilder. På P.B. Melaas' bilde fra 1907 framtrer den tydelig. Nå er deler av denne oppløyd og inngår i den dyrka marken. Veien er delvis kartfestet og er vist på fredningskartet, basert på laserskanning av området. Gjerstad Historielag

AID 86950-81. Gangvei mellom den gamle og den nye forvalterboligen

På enkelte fotografier ses tydelig en gangvei som går mellom disse to områdene. En teori er at denne veien er en eldgammel ferdselsvei utenom selve jernverksanlegget. Det kan ha vært denne veien som ble kalt "Fantegata". Nordøst for denne, skal etter tradisjonen, den eldste bebyggelsen ha ligget. En har ikke funnet spor etter noen bygninger. Da det for få år tilbake ble gravd for nedlegging av rør over sletten øst for Svartelva for å sanere luftstrekk for elektrisitet, ble det funnet store mengder trekull og to store hammerhoder fra stangjernhammeren.

Dette gamle veifaret kan ha blitt oppjustert da den nye forvalterboligen ble etablert og videre utbedret/forskjønnet i sliperiperioden. Fra den gamle forvalterboligen går veien ned mellom murene etter filefabrikken/tørkehuset og snekkerverkstedet, svinger mot nordøst og krysser Gunhildsbekk, som da var åpen, ved en liten bro. Deretter går den opp til tunet ved den nye forvalterboligen fra nordøstsiden. Fotografier viser også treplantinger ved denne veien.

For få år tilbake ble den østre muren flyttet noe inn for å få tilstrekkelig bredde for større traktor.

Bygningen som dels kalles filepakkeriet, dels snekkerverkstedet eller formannskontoret hadde ulike funksjoner gjennom siste del av jernverkstiden og ut i sliperitiden. Bygningen ble i 1930-årene revet og største delen gjenoppført som sommerfjøs der kleinsmia i sin tid hadde stått. Nå står det grove bindingsverket i denne bygningen som uthus i Gata. Foto: Tilhører Aust-Agder museum og arkiv.

AID 86950-82. Murer etter filepakkbua/snekkerverkstedet

Like øst for filefabrikken og parallelt med denne og elva sto en bygning i 1 ½ etasje. Denne gikk i branttakst av 1891 under navn av "filepakkboden". Det står at huset var oppført av bindingsverk utfyllt med slaggstein 18,5 m langt, 6,3 m bredt og 2,4 m høyt til gesimsen, ytterligere 3 m til røstet. Muren var en fot høy. Bygget inneholder tre rom, det ene var formannskontor, de to andre var pakkbuer. Denne bygningen sto likedan i 1902.

Lokalt har bygningen gått under navn av snekkerbua. En vet ikke når bygningen er oppført, kanskje helst under den store oppbygningsperioden i 1840-årene. (Ånon Hjellen mente denne bygningen var fra 1700-tallet, men det har ikke lyktes å finne noe belegg for det.) I 1884 kalles bygningen "Et Arbeidshus eller Snedkerverksted". Den var oppført av særlig grovt bindingsverk utfyllt med slaggsstein.

I 1937 ble bygningen solgt til Kristen Strat, som like før hadde kjøpt eiendommen og satset på utvida jordbruksdrift. Han rev ned bygningen og anvendte bindingsverket til to mindre hus. Den største delen ble et nytt sommerfjøs på tomten etter kleinsmie/spikerhammer. Den mindre ble en høybu i Dalstø på den andre siden av vannet. Når så sønnesønnen Kristen Strat tidlig i 1980-årene skulle bygge traktorgarasje (jf. AID 869050-78) der det gamle sommerfjøset sto, ble bygningen igjen tatt ned og i 1983 oppført i gårdsrommet i Gata som felles uthus for Sameiet Gata. Høybua i Dalstø er falt sammen.

Undermuren til denne bygningen er vanskelig identifiserbar nå. Flere bygninger sto her på samme store forstøtningsmur.

AID 86950-83. Vedskjul for den gamle forvalterboligen

Det lille uthuset som vedskjul, grisehus og do (lokum) for den gamle forvalterboligen, ble bygd i slutten av 1950-årene. Det ble støpt et fundament og muren ble kledd med heller med fuger mellom (Ålesundsmur). Huset har saltak, tekket med stein, panelt, malt gult som bolighuset.

Dette huset ble oppført til erstatning for et av liknende størrelse, men med pulttak, som sto samme sted, med samme funksjon. Dette ses på enkelte bilder. En ser en liten undermur og en lav forstøtningsmur som går i retning hovedhuset. Ved oppføring av nåværende bygning antas at murer/rester etter andre bygninger er fjernet.

Det sto en mindre, smal bygning som kaltes vedskjul mellom forvaltningsboligen og det bratte fjellet, (foto jf. KOM 1993 s 284, 297). I 1885-86 ser en på oversiktsfotografiet at det sto en liten bygning med pulttak. På ett tidspunkt sto det to mindre bygninger i tunet her. I 1955 var det bare en eldre bygning med saltak og et vindu i gavlen. Om det er spor etter denne i grunnen nå, vet en ikke. Tunet ble drenert og omlagt omkring 2011.

Steinplatene i hagemuren er fra 1700-tallet og forteller om eiere og forvaltere i den første perioden. Dessuten er det flere latinske ordtak som det er verd å legge seg på minne. Foto: KF 2015

AID 86950-84. Hagemuren med steinplatene ved den gamle forvalterboligen

Ved søndre kant av den gamle forvalterboligen ble det tidlig anlagt hage. Alt i den første branntaksten i 1794 står det at det er et stakittverk om hagen på denne siden. Mot nord og vest er det en natursteinsmur, oppmurt av mindre steinheller. Mot denne murens nordside er det festet ni steinplater av litt ulik størrelse. Teksten på disse er navnet på verkets grunnlegger, eierne til og med brødrene Ellefsens overtakelse i 1739, samt de eldste forvalterne. De siste tre platene har latinske sentenser og en har et ordspill. Platene må ha blitt oppsatt på midten av 1700-tallet. Dateringen

er gjort ut fra hvilke eiere/forvaltere som er nevnt og dessuten de stilmessige trekk i utforminga av teksten.

Hagen ved den gamle forvalterboligen vet en lite om utover at det flere ganger er nevnt i brann-takster at det har vært en hage, pga. brannforsik-ring av gjerdet.

Nærbilde av to av steinplatene. Foto: KF 2015

Det ble utført omfattende arbeider etter eierskif-tet i 2008, hagen var da helt overgrodd. Arealet ble oppgravd, massene ble antakelig skiftet ut, ny jord tilført og ny hage anlagt. Muren ble rettet opp og reparert, og steinplatene ble forsiktig tatt ut. Nye jernhaker ble smidd til erstatning for de som manglet.

I den eldste branntaksten fra 1794 er det nevnt en krutthusbygning nær den gamle forvalterboligen. Formuleringene gir grunn til å tro at den lå i en-den av hagen, mot fjellfoten. Dette var en liten tømmerbygning. Seinere branntakster bekrefter at den er fjernet.

Se dokumentasjon vedlagt forslag til fredning for nærmere beskrivelse.

AID 86950-85. Eldhus/vedskjul, Kroken

Omtrent der nåværende eldhus/vedskjul til Kristen Strat står, sto det fram til 1950-60-årene en laftet bryggerhusbygning som var "grovkjøk-ken" for den gamle forvalterboligen med bakerovn og bryggergryte. I overetasjen var det to rom, ett i hver gavl, hvor det ene var skoleværelse og det andre var lærerens bolig. Det førte en overbygd utvendig trapp fra østre hjørne opp til disse over-værelser. Dette framgår av branntakstene fra 1794 og 1806. På dette loftet var Verkets faste skole fram til den i en periode i 1840-årene er lokalisert til nabohuset "Kroken - den forrige forvalters bo-lig", før egen skolebygning reises rundt 1850 nede ved vannet.

Det gamle bryggerhuset ble revet i 1950-60-årene, og i stedet ble det satt opp et kombinert eldhus og vedbu. Dørene er eldre gjenbrukte fyllingsdører.

På flyfoto fra 1964 ser en tunet som ble bygd i Kroken like etter krigen. Her er et stort tradisjonelt uthus lagt bak bolighuset. I 1990-åra ble dette revet og et nytt uthus med nye funksjoner oppført på dets sted. Foto: Widerøes flyfoto. Gjerstad Historielag

AID 86950-86. Ny driftsbygning, Kroken

Jernverkets forvalter bestyrte produksjonen, og hadde jordbruk og husdyr som en del av sin inn-tekst. Forvalterens uthus lå naturlig nok nær boli-gen. På de eldste fotografiene ser en et større uthus som ligger i lien mot kilebanen. Dette er en da grå og umalt bygning, antakelig med flere byg-ningsdeler satt etter hverandre som fjøs, skåle,

stall og løe. En er usikker på alderen på dette, men sannsynligvis er det uthuset fra tidspunktet da forvalteren bodde i den gamle forvalterboligen, altså fra før 1840. I tiden deretter brukes bygningen av de arbeiderne som bebor bolighusene. Når dette uthuset ble fjernet, vet en ikke.

Da den nye forvaltergården ble oppført rundt 1840, ble ny driftsbygning bygd ved denne på den andre sida av dalen. Da ble den nye plasseringa kalt Gården, mens denne betegnelsen kanskje før var brukt om den gamle forvalterboligen.

Da eiendommen på slutten av 1940-åra ble delt, ble Kroken hovedbygningen i den aller nyeste gården, og det ble oppført et større uthus med murt fjøs og stall, med løe i bindingsverk. Denne bygningen lå nordøst for bolighuset, vinkelrett på dette, og ble revet i 1980-åra.

Ved riving av uthuset fra tidlig etterkrigstid og utgraving av tomt til det nye uthuset, som ble bygd omkring 2010, og utvidelse av tunet, ble det oppført en ny større forstøtningsmur mot sørøst. Skråningen ble da også bearbeidet, slik at det nå ikke er spor etter stedet der det gamle uthuset sto. Det nye uthuset ble lagt med møneretning parallelt med hovedhuset, lengre nordøst. Det er oppført i to etasjer med noe inntrukket første etasje. Inneholder bl.a. garasjer.

I det store tunet som nå er en kombinert uteplass og biloppstilling, ble det ved graving under oppføring av tilbygget til bolighuset på 2000-tallet oppdaget murer under markoverflaten, dels av slaggstein, som ingen kjente til. Dette kan passe til den bygningen som står nevnt i de eldste branntakstene og som der kalles "Kiøkkenet". Dette må funksjonsmessig ha vært en bryggerhusliknende bygning.

Som et skille mellom dyrket mark og utmark går et fint oppbygd steingjerde under Kollen mot Gunhildsbekk. Foto: KF 2016

AID 86950-87. Steingjerdet

Under fjellet Kollen, fra mistbenken til bekken fra Gunhildsmyr, går det et steingjerde i tørrmurt naturstein. Dette er omtrent 0,6 - 1,5 m høyt, 1 ½ m bredt, dels med dobbel mur, med plan toppside. Forsiden mot sør er jevnt murt, grovere mot baksiden. Terrenget er flatet ut før byggingen, og under deler av nordre steingjerde er dette synlig i forkant. Steingjerdet kan ha blitt murt i flere omganger, eldste delen er den nordre. Gjerdet ligger eksponert til med grønne beiter i bakkene på sør og vestsida. Gjerdet er intakt. Ved beiting av husdyr er det satt opp stolper for el. gjerde på utsiden av dette.

Gammelstrand er navnet på bukten mellom Verkensbrygga og Gårdsbrygga. Her lå kjerraten hvor tømmeret ble trukket opp til sliperiet. Før omleggingen av elven, var dette det naturlige utløpet. Det ble anlagt en kanal

som fortsatt fører overvann. Foto: P.B. Melaas. Gjerstad Historielag

AID 86950-88. Gammelstrand

Her i denne bukten var utløpet for Svartelven inntil nedre del av løpet ble flyttet til stedet hvor elven nå renner ut ved Gårdsbrygga. Det overbygde og steinsatte sideløpet som kommer ut her, er fortsatt intakt ved større vannføring og er en del av enkeltminne 71.

I Gammelstrand var det i sliperiets tid kjerrat med opptrekk av tømmer til slip. Ved dykking av Norsk Maritimt Museum 4.5.2016 ble det observert store mengder nedsunkne tømmerstokker. Enkeltminnet fredes etter § 19.

Året etter at Risør Telefonselskap var stiftet, ble det i 1893 lagt linje til Verket, som den første i Gjerstad. For sliperiet var det av stor viktighet å være i kontakt med storsamfunnet. Rester av fundamentet for stolpe-ne fins flere steder, dette ligger like ved Allfarveien til Sønedeled. Foto: NOS 2016

AID 86950-89. Fundament for telefon-stolpe

Noen meter opp for Allfarveien til Sønedeled er det innenfor fredningsområdet et oppmurt fundament for telefonstolpe. En avhogd trestolpe ligger ved siden av. Fundamentet måler ca. 1,3 x 1,45 m, står i litt fallende terreng, på det høyeste ca. 0,6 m. Murt av kantete naturstein, noe tilhogd.

Rett sør for muren etter skolebygningen (AID 86950-38) står et mer sammenrast fundament til nok en stolpe. Det skal ha gått en forgreining til kontoret i den gamle forvalterboligen og en til disponenten i den nye forvalterboligen.

Risør Telefonselskap ble startet høsten 1892. Allerede året etter var det strukket linje til tresliperiet på Eiklands verk. Dette var første stedet i Gjerstad med telefon.

AID 86950-90. Murhjørne

Sørvest for hagemuren ved den gamle forvalterboligen ble det under gravearbeid sommeren 2017 avdekt et hjørne som besto av doble murer, med overdekning av steinheller. Murene sto i rett vinkel på hverandre. Hver av murene var om lag en meter. Innenfor murene var det et fyllag av kun slagg, som kan ha vært dekket av hellelagt gulv da det ikke var blandet inn noe jord i disse massene. Konstruksjonen ble tolket som indre del av et hus-hjørne. Muren lå ca. en fot under markoverflaten. Graveområdet ble ikke utvidet ytterligere, slik at en kjenner ikke til om større deler av murfundamentet er bevart. Muren ble dekt over igjen etter dokumentasjon.

En hypotese er at dette kan være grunnmuren til krutthuset. I branntaksten i 1794 blir det beskrevet å ligge sør for hagen til forvalteren. Huset var firlaftet. I branntaksten i 1806 er den nevnt, mens i neste branntakst i 1837 står det at den er revet.

AID 86950-91 Ny garasje

Det ble søkt våren 2017 om oppføring av ny garasje på gnr. 2 bnr. 93. Bygningen er planlagt som dobbel garasje med fullt loft over. Dispensasjon ble gitt 21.02.17. Utgraving av tomte ble overvåket av arkeolog, og det ble da funnet steinfundament/hjørne til en bygning, jf AID 86950-90. Garasjens plassering ble flyttet for å unngå ødeleggelse av dette kulturminnet. Gjerstad kommune godkjente reviderte planer 11.07.17. Garasjen er under oppføring høsten 2017.

Eiere ved jernverket og sliperiet

Eiere i jernverksperioden

Eikelandts jernverk fikk sine privilegiebrev i 1706 med oppbygging av produksjonsbygninger deretter. Første ovnen bærer årstallet 1708. Christian Albrecht Ginheimer hadde kapital og kunnskap om drift av jernverk fra Dikemark jernverk og Hassel jernverk. På Eikelandts grunn var det funnet jernmalm, magnetitt. Sammen med at elven fra Svart hadde passe fall ned til Vadtøvvannet, som er en del av Gjerstadvassdraget, og skogsområder med muligheter for kullbrenning, ble lokaliseringen av verket og tildeling av sirkumferens slik at dette i liten grad berørte andre jernverks privilegier. Begrepet sirkumferens nyttes om gårdene innen dette området som pliktet å levere trekull til et bestemt jernverk til en omforent, men rimelig pris.

Ginheimer eide verket fram til 1723, de siste årene sammen med pengesterke kompanjonger. Han kom sjelden til verket, men styrte gjennom sin forvalter Nils Mortensen. I 1723 måtte Ginheimer selge jernverket til en av disse kompanjongene, M. Weichard.

Trelasthandler Ellef Thommesen fra Arendal overtok i 1725. Heller ikke han eller hans etterkommere bodde noen gang på verket. Ellef Thommesen døde kort tid etter. Ellef Thommesen eide jernverket fram til tre av sønnene deres, Peder og Nils og Hans Ellefsønner overtok i 1739. I 1770 var flere av partene overtatt av neste generasjon. Etterkommere av Ellef Thommesen var eiere til 1799, den siste eier, Christopher Holfeldt, var gift med Margrethe Pedersdatter, enke etter Ellef Thomas Hanssen.

I 1799 kjøpte trelastkjøpmann og skipsreder Henrik Carstensen (1753-1835) i Risør jernverket. Han bodde i Risør og senere på Tjenndalen i Søndeled. Han styrte også jernverket ved forvaltere.

Henrik Carstensens arving var hans søstersønn

Carsten Henrik Persen (1796-1852), som tok navnet Carstensen. I denne perioden ble det foretatt mange endringer, og jernverket produserte svært god stålkvalitet.

Etter C.H. Carstensens død i 1852 ble Eikelandts jernverk solgt til jernverkseier Nicolai B. Aall på Nes verk, og ble mer et underbruk av Nes verk fram til konkursen i 1884.

Forvaltere

Like mye som eierne er forvalterne de synlige lederne ved Eikelandts verk.

Nils Mortensen var forvalter for Ginheimer. Mortensen hadde kjøpt flere gårder og eide deler av store Søndeled og bodde sannsynligvis der, lokalisert 4-5 km sørvest for verket. Dette var før den gamle forvalterboligen var oppført.

Anders Sørensen Erteballe kom inn som forvalter rundt 1720. Han har nok bodd på verket, men en vet ikke hvor. Det nevnes i 1723 "en Huusebygning". Dette styrkes ved at hans kone er begravd ved Søndeled kirke i 1730. Fra 1736 finner vi Lars Christophersen Winter som forvalter. Han er kanskje den som forestår oppføring av den gamle forvalterboligen. Etter hans død i 1763 var hans sønn Christopher L. Winter forvalter. Det heter seg at han skal ha fortsatt så lenge Ellefsen'ene eide verket.

Mens Carstensen-familien eide verket, var det oftest et slektskapsforhold mellom eier og forvalter. Den første forvalteren i Carstensens tid, Paul Bechen, vet en ikke om var av deres slekt. En vet heller ikke tidsrommet når han var forvalter, kanskje kom han i 1790-åra. Da er det en ny håndskrift i den gamle regnskapsprotokollen. Bechen/Bekken bor der i alle fall med sin familie ved folketellingen i 1801 og tituleres forvalter.

Finne-Grønn skriver at Jens Gustavsen (1765-1843) ble hammerforvalter i 1803, innsatt av H. Carstensen, som både var hans fetter og svoger. Jens Gustavsen var sønn av hammermester ved Nes Jernverk, Gustav Jensen, og var hammersvenn under faren der. Da den yngste av barna hans ble døpt i

1811, er bostedet angitt som Eikelands verk. Dette kan tyde på at familien her i alle fall til 1811.

I 1807 ble Mogens Bentzen Riegels (1776-1828) tilsatt som forvalter. Det heter seg at han skal ha hatt tilsyn med verket ved stadige reiser hit, men først i 1819 flytta han fra Kongsberg til Eikelands verk. Han var gift med Carstensens søsterdatter Ingeborg Persen (1785-1852). Gustavsen kan derfor ha fungert for Riegels i den første tiden. Riegels døde i 1828.

C.H. Carstensen hadde i slutten av 1820-årene truffet en svensk ingeniør Sven Wennerberg (1798-1841) på reise i Sverige. Denne ble engasjert som forvalter og tiltrådte i 1832. Wennerberg giftet seg i 1833 med enken etter Riegels, og Wennerberg ble boende på Eikelands verk fram til sin død i 1841.

I en periode fra Hans Dedekam (1815-1879) kom inn i familien i 1843, som C.H. Carstensens svigersønn, var han forvalter her. Uten at det er nevnt tidspunkt, kom han senere til Carstensens kontor i Risør. Kanskje var han på EV i perioden 1843-1850. Etter tradisjonen skal den nye forvalterboligen være gjort ferdig i Dedekams tid.

En annen av C.H. Carstensens svigersønner, Thor C. Mølbach (1825-1892), var også forvalter en tid, sannsynligvis i perioden 1850-52. Etter sin fallitt som kjøpmann i 1858, var Mølbach engasjert av Aall på Nes verk, men forlot Nes i 1859. Han hadde også hatt oppdrag for Aall tidligere.

Det er uvisst om det var fast forvalter i perioden 1852-1861.

Sønn til Nicolai Aall på Nes verk, Jacob Aall, budde med sin familie på Eikelands verk fra 1861 til rundt 1870 under tittel av driftsbestyrer. Tidlig i 1870-årene var Peder A. Falchenberg i samme stilling.

Den svenske driftsingeniøren Richard Haglund ble deretter hentet fra Finspong jernverk og var leder for virksomheten fram til konkursen i 1884. Han bodde på Verket noen år etter dette, men flyttet senere til Larvik.

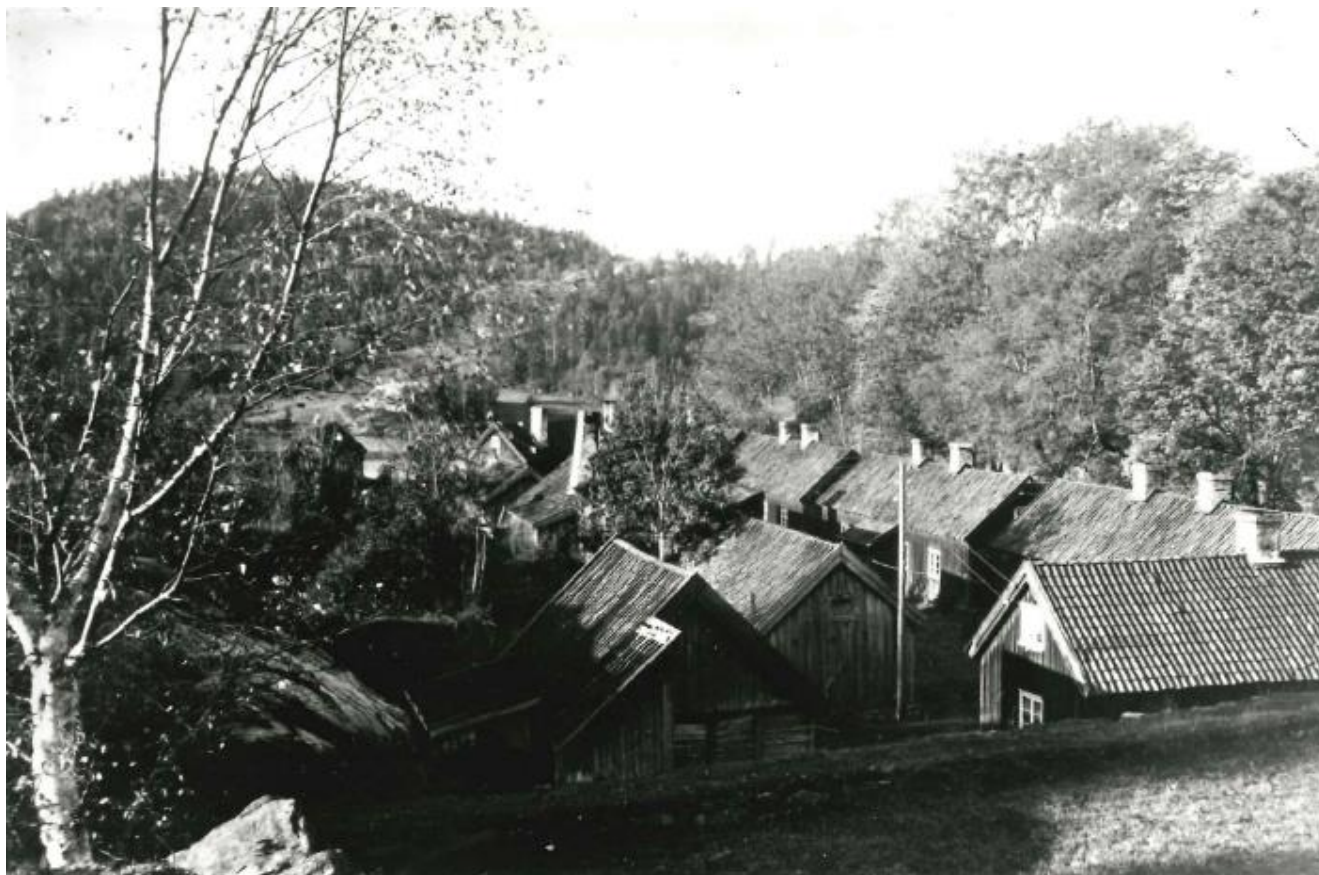
Eiere av tresliperiet IS Egelands Verk

Tresliperiet ble tuftet på bygningsmassen som sto igjen etter jernverket. Ny teknologi førte til at det ble lagt et turbinrør av sammenlinka jernmoduler fra demningen ved Svart ned til verket. Rørgaten var 826 meter lang. Da denne ble bygd, er den oppgitt som Nord Europas lengste jern-/turbinrør.

Eiere

Tresliperiet. Ved Nes verks konkurs i 1884 opphørte jernverksdriften ved Eikelands verk. På Nes verk ble det etter kort tid organisert et aksjeselskap ved navn A/S Jacob Aall & Søn, som eksisterer fortsatt. På Eikelands verk var det i første rekke Gjerstad herred som overtok eiendommen med bygninger, men etter kort tid ble størsteparten av eiendommen solgt til et interessentskap som besto av H.C. Hansen og hans svoger N. Kittelsen, Skien, Gunnar Knudsen og litt senere hans svoger J. Jeremiassen, Porsgrunn, samt Jacob Prebensen, Risør. IS Egelands Verk bygde opp tresliperi på murene etter masovnen, men benytta også eksisterende bygninger. I 1889 var driften i gang.

I 1892 ble det bygd nytt sliperi i Stifoss, og i 1907 stort sliperi på Søndeled. I 1916 ble driften innstilt på Eikelands verk. Fra nå av var det bare kraftverk. I 1928 var de opprinnelige stifterne borte, og selskapet ble omorganisert til et A/S, men fortsatt med etterkommerne som aksjeeiere. Ingeniør P. Arnold Hansen, som hadde aksjemajoriteten, døde i 1934. I en periode var det dårlig likviditet, men nye produkter ble forsøkt. Nye interessenter kom inn i form av skipsreder Einar Rasmussen i Kr. sand, senere Ingar Rø. I 1951 ble sliperiet i Stifoss stengt og i 1998 sliperiet på Søndeled. Bedriften drives som kraftprodusent og eiendomsselskap med Harald Rø som eier og disponent.

Hva vet en om de eldste arbeiderboligene på Verket - før Gata ble anlagt?

Generelt om bygningene i skriftlige kilder

Arbeiderboligrekka i Gata ligger i nordvestkanten av et mindre fjelldrag. Fra gårdsplassen bak arbeiderboligene ser en murer etter en rekke bygninger og murer som er mer eller mindre intakte. Av branntakstmateriale og til dels oversiktsfotografiet fra ca. 1885-86 ser en at det var et stort antall bygninger i dette området. Branntaksten i 1902 opererer med 11 bygninger mer enn det som står nå, andre kilder har med dels de samme, dels andre bygninger, slik at antallet vil variere noe fra en periode til en annen fra 1900 og bakover.

Også oversiktsbildet fra 1885-86 viser minst 10-12 bygninger på haugen over mot fjellfoten i sør.

Før 1846 var ingen arbeiderboliger med tilhørende uthus brannforsikrer. I branntaksten av 1846 ble, foruten de 16 bygningene som fram til da var forsikra på Verket (både produksjonsbygninger, bolighus, uthus) ytterligere 35 bygninger tatt med, her ikke medregnet bygninger jernverket eide på Søndeled og Rød. Av disse 35 var en del nyoppførte, slik som den nye forvalterboligen og arbeiderboligene i Gata. Men det var også en del gamle, dels "brøstfældige" bygninger. Dessverre har det ikke lyktes å finne noe kart som disse branntakstnumrene er knyttet til. Antakelig har det aldri eksistert noe kart før i 1884.

I et tillegg til bygningsbeskrivelsen i branntaksten av 1846 oppgis avstanden til nærmeste bygning med ildsted. Å identifisere hvor hver enkelt bygning lå, viser seg så omfattende at det ligger utenfor arbeidet med fredningssaken. Det er mulig å gå dypere i dette, men det er tidkrevende, så dette bør gjøres som et eget prosjekt. I sin tur igjen vil

dette kunne danne et bedre vern av gjenværende murer og bygningsrester gjennom sikre identifikasjon og den interesse dette skaper i lokalsamfunnet.

Arbeiderboliger på 1700- og tidlig 1800-tallet

I 1723 oppgis det å være "Huus-Bygninger og tre Vaaninger til Arbeiderne" (Vevstad 2008 s 57) Arbeidernes husvære er ellers sparsomt skildret utover på 1700-tallet. Den første branntaksten for Eikelands verk i 1794 nevner ikke arbeiderboliger i det hele tatt, heller ikke de to neste branntakstene i 1806 og 1837 har innlemmet arbeiderboliger. I 1846 er de nye to-manns arbeiderboligene i Gata samt "Rødgård" beskrevet, oppført "for få år siden" og inngår i brannforsikringen.

Min hypotese så langt er at det er overveiende sannsynlig at det er i tilknytning til området der Gata ligger og fjellryggen sør for boligrekka at arbeiderboligene på 1700-tallet lå. Noen kan ha blitt revet i forbindelse med oppføring av de nye to-mannsboligene i 1840-åra. I bakre kant av Gata ser en på fotografi (Melaas 1885-86) og i branntakst (1846) at det lå et noen eldre bolighus av tradisjonell type for distriktet.

Disse er av samme planstruktur som oppgis i 1700-talls dødsboskifter over arbeidere eller deres koner. Ett rom, delt ved en panelvegg i stue og kjøkken/kammers, der grua var. Noen har egen forstue/sval foran. Masmester Gillius Sørensen oppgis i flere skifter i 1780-åra å bo i et "bryggerhus", det eneste bolighuset med egen bakerovn og kammers. Den østre delen av huset på skrå nederst i Gata (hus nr 6) svarer nøyaktig til denne beskrivelsen. Men i utgangspunktet er det også et hus av toromstypen. "Mari Øddens hus" inngår også i denne gruppa av 1700-talls hus, samt det to-etasjes huset som sto i bakgården i Gata.

Ut fra en gjennomgang av 27 skifter etter arbeidere/deres koner ved Eikelands verk fra 1756 - 1816, vesentlig i 1770-90, finner jeg at det er mellom 10 og 20 forskjellige, men likevel svært like bolighus for arbeiderne, og minst tilsvarende antall mindre uthus. Disse eies i den perioden av arbeiderne

selv, og inngår i deres aktiva i boet. Bolighusene skiller seg ikke fra husmannsstuer i distriktet, og er sannsynligvis et resultat av tradisjonell byggeskikk i østre del av Agder. En kunne alternativt tenke seg at de mange arbeiderne med bakgrunn fra bergverksmiljøer i inn- og utland kunne ha hatt med seg impulser som førte til endringen av byggeskikken.

Min hypotese er videre at flere av de gamle, helt enkle bolighusene i tømmer seinere er degradert til enten bryggerhus eller uthus/løer. Dette finner en mange andre steder, enten det gjelder husmannsstuer som blir fjøs, kvernhus som blir stolpehus eller omvendt eller gamle stuer der det brukbare av tømmeret blir benyttet når mer sekundære bygninger skal opplafes.

C.H. Carstensens satsning på Wennerbergs plan

I 1830-40-åra satsa jernverkseier C.H. Carstensen ved hans forvalter Sven Wennerberg på mange typer forbedringer ved verket. Masovnen og hammeren ble fornyet sammen med flere andre mindre bygninger. Og arbeiderboligene i Gata og Rødgård ble oppført, få år etter også ny skole. Det ble også oppført flere større fjøs og løer for arbeidernes kuer og sauer. Ett av disse hadde åtte båser.

En ser tydelig at det i branntakstene stort sett følges en fast struktur ved registrering av bygninger som ligger ved siden av hverandre i terrenget. Avstandsberegningene måles stort sett til nærmeste bygning med ildsted.

Dagens situasjon

Selv om en pr i dag ikke kan identifisere alle de enkelte murene - for noen er det kanskje bare holdstein tilbake - så er det viktig at murene i dette området ikke endres. Nødvendig reparasjon av utraste stein må gjøres på et mest mulig sikkert grunnlag. Restaurering i form av tilbakeføring på et usikkert grunnlag skal ikke skje.

Området fra Gata til tomtene for Rødgård og Skolen har på 1900-tallet vært nytt til jordbruksformål, først og fremst eng og beite. I de seinere årene har området ligget brakk, dels fordi det

nedre partiet har hatt for dårlig drenering. Foreløpig har det ført til en forbuskning i kantsonene mot fjellet, mens arealet mot Gata er parkmessig pleid. Det ville være ønskelig med en aktiv skjøtsel med elektrisk inngjerding og avbeiting som på mye av det øvrige arealet. Dersom drenering er nødvendig, bør grøfting vurderes.

Det kan være ytterligere murer/spor etter bygninger i dette området som ikke er registrert. De ulike branntakstene beskriver en rekke mindre hus, vesentlig uthus, hvor man ikke vet hvor sto.

Kilder:

Litteratur

Masdalen, Kjell-Olav: Bygninger på Egeland's Verk og Rødshammeren. I Søndeled og Risør Historielags årsskift 1993

Vevstad, Andreas: A/S Egeland's Verk tresliperi 1888-1988. (1988)

Vevstad, Andreas: Egeland's Jernverk - jernverket i skogsbygda. (2008)

Finne-Grønn, S.H.: Risør-slegter. Thor Straten med den Carstensenske legatfamilie. (1901)

Hansen, Jonas: Egeland's Verk. (1903)

Dalen, Helge: Restaureringen av den gamle forvalterboligen på Egeland's Jernverk 2008-2014.

Vevstad, Jens: Aust-Agder fylke gjennom hundre år 1837-1937. (1943)

Kittilsen, Ingolf: Brukseier i Skien H.C. Hansen 1844-1944. En foregangsmann i norsk tremasse-industri. (1944)

Arkivalia

Branntakster 1794, 1806, 1837, 1846, 1867. AA-ma/SAK

Dødsboskifter med bostedsregister 1758-1816, 27 skifter gjennomgått. SAK(Digitalarkivet)

Regnskapsprotokoller 1755-1772. 1773-1794. AAma

Bergamtets rapporter ved inspeksjoner - Hofgaard 1779. Knoph 1789. Brünnichs beretning 1803. NB.

Notater fra 1930-årene etter Ånon Hjellen.

Eldre fotografier tilhørende Gjerstad Historielag

Lensmann Nordbys kart 1884

Muntlige kilder

Kristen Flaten (forkorta KF), hovedinformant og fotograf
Kristen Strat

Nini Caroline Dege

Harald Rø